Рақобат органлари учун бозор тадқиқотларини ўтказиш бўйича қўлланма

2026 йил (OECD нинг 2018 йил нашридан)

Ушбу нашрга қуйидагича ҳавола беринг: OECD (2018) Market Studies Guide for Competition Authorities «Рақобат органлари учун бозор тадқиқотларини ўтказиш бўйича қўлланма» www.oecd.org/daf/competition/market-studies-guide-for-competition-authorities.htm

Ушбу асар OECD Бош котибининг масъулияти остида нашр этилган. Унда билдирилган фикрлар ва келтирилган далиллар OECDнинг, унга аъзо мамлакатлар ҳукуматларининг ёки Европа Иттифоқининг расмий қарашларини акс эттириши шарт эмас.

Ушбу ҳужжат ва унда келтирилган ҳар қандай харита бирор ҳудуднинг мақоми ёки суверенитетига, халқаро чегараларни белгилашга, шунингдек, бирор ҳудуд, шаҳар ёки жойнинг номига дахл қилмайди.

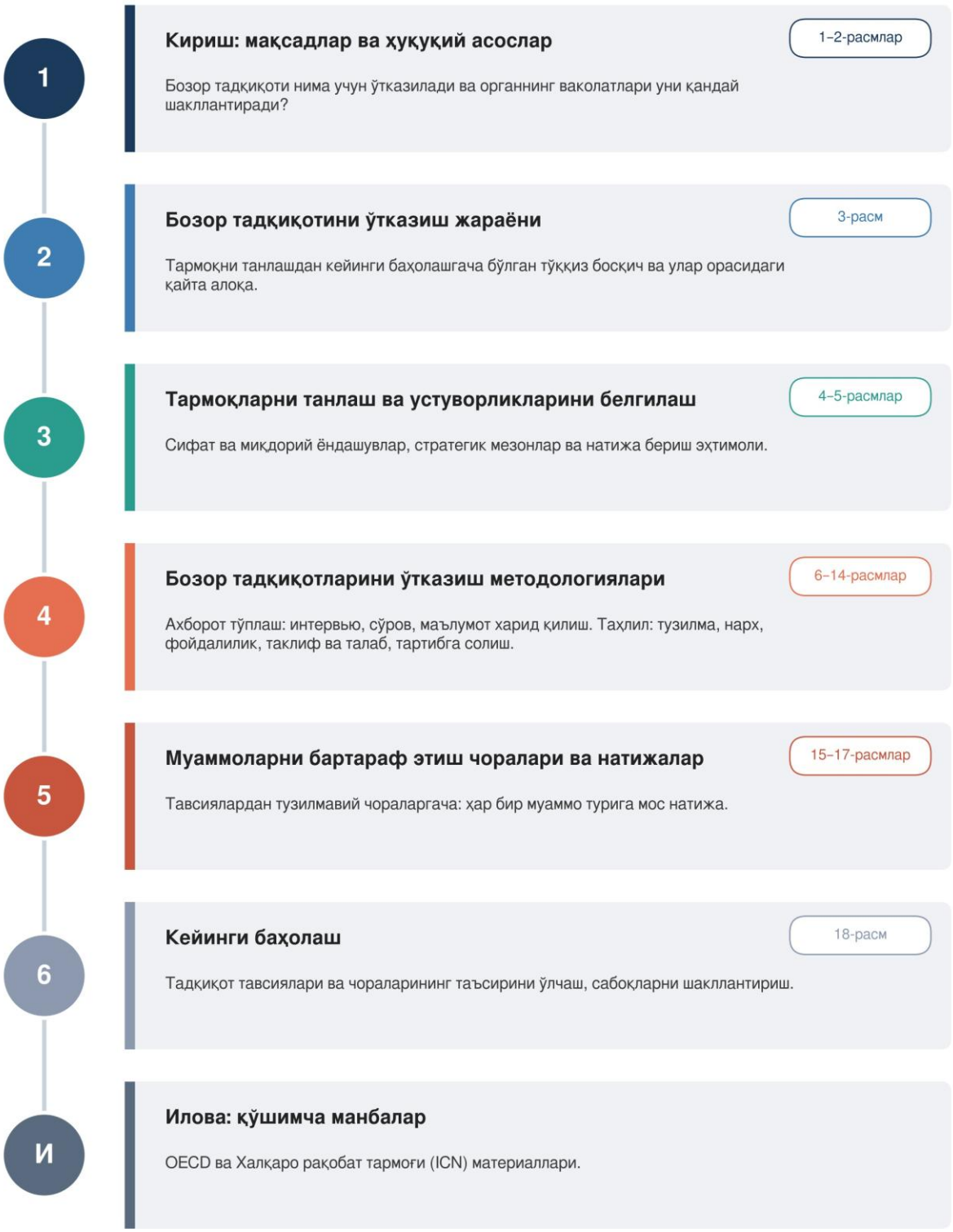
© OECD 2018

Ушбу қўлланма ҳақида

Ушбу ҳужжат OECD Рақобат қўмитаси ва унинг Котибияти томонидан бозор тадқиқотлари мавзусида амалга оширилган ишлар натижаларини умумлаштиради. Ундан рақобат органлари, кенгроқ маънода эса рақобат сиёсатини ишлаб чиқувчилар бозор тадқиқотларини ташкил этиш асосларини ишлаб чиқишда ва тадқиқотларни амалга оширишда фойдаланишлари мумкин. Ҳозирги вақтда бозор тадқиқотларига доир аниқ ёндашувлар ва уларни ташкил этиш асослари турли юрисдикцияларда сезиларли даражада фарқ қилса-да, рақобат органлари тажрибасидан олинадиган ва ўзаро алмашиш мумкин бўлган муҳим сабоқлар мавжуд.

Ушбу ҳужжатда ёритилган мавзулар бўйича қўшимча маълумотларни иловада келтирилган манбалардан топиш мумкин. Ҳужжатни Халқаро рақобат тармоғининг «Бозор тадқиқотлари бўйича илғор амалиёт қўлланмаси» («ICN қўлланмаси») билан биргаликда ўқиш мумкин. Унда бозор тадқиқотларидан фойдаланиш, уларни режалаштириш ва амалга ошириш бўйича қўшимча маълумотлар мавжуд.

1-инфографика. Қўлланма бир қарашда

Қўлланманинг олти бўлими ва иловаси: ҳар бир бўлимнинг асосий мазмуни ва унга тегишли расмлар.
Манба: OECD (2018) матни асосида таржимон томонидан тузилган.

Мундарижа

1. Кириш. Бозор тадқиқотларининг мақсадлари ва ҳуқуқий асослари — 7

2. Бозор тадқиқотини ўтказиш жараёни — 11

3. Тармоқларни танлаш ва устуворликларини белгилаш — 15

4. Бозор тадқиқотларини ўтказиш методологиялари — 18

4.1. Ахборот тўплаш методологиялари — 18

4.2. Таҳлил методологиялари — 21

5. Муаммоларни бартараф этиш чоралари ва натижалар — 29

5.1. Қонунчилик, тартибга солиш ва давлат сиёсати масалалари — 30

5.2. Истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва хулқ-атвор масалалари — 31

5.3. Рақобат қонунчилигини қўллаш ва бозор иштирокчиларининг хатти-ҳаракатларига оид масалалар — 32

5.4. Бозор тузилишига оид масалалар — 33

5.5. Рақобат муаммолари аниқланмаган бозор тадқиқотлари — 33

6. Кейинги баҳолаш — 35

Илова. Бозор тадқиқотлари бўйича қўшимча манбалар — 37

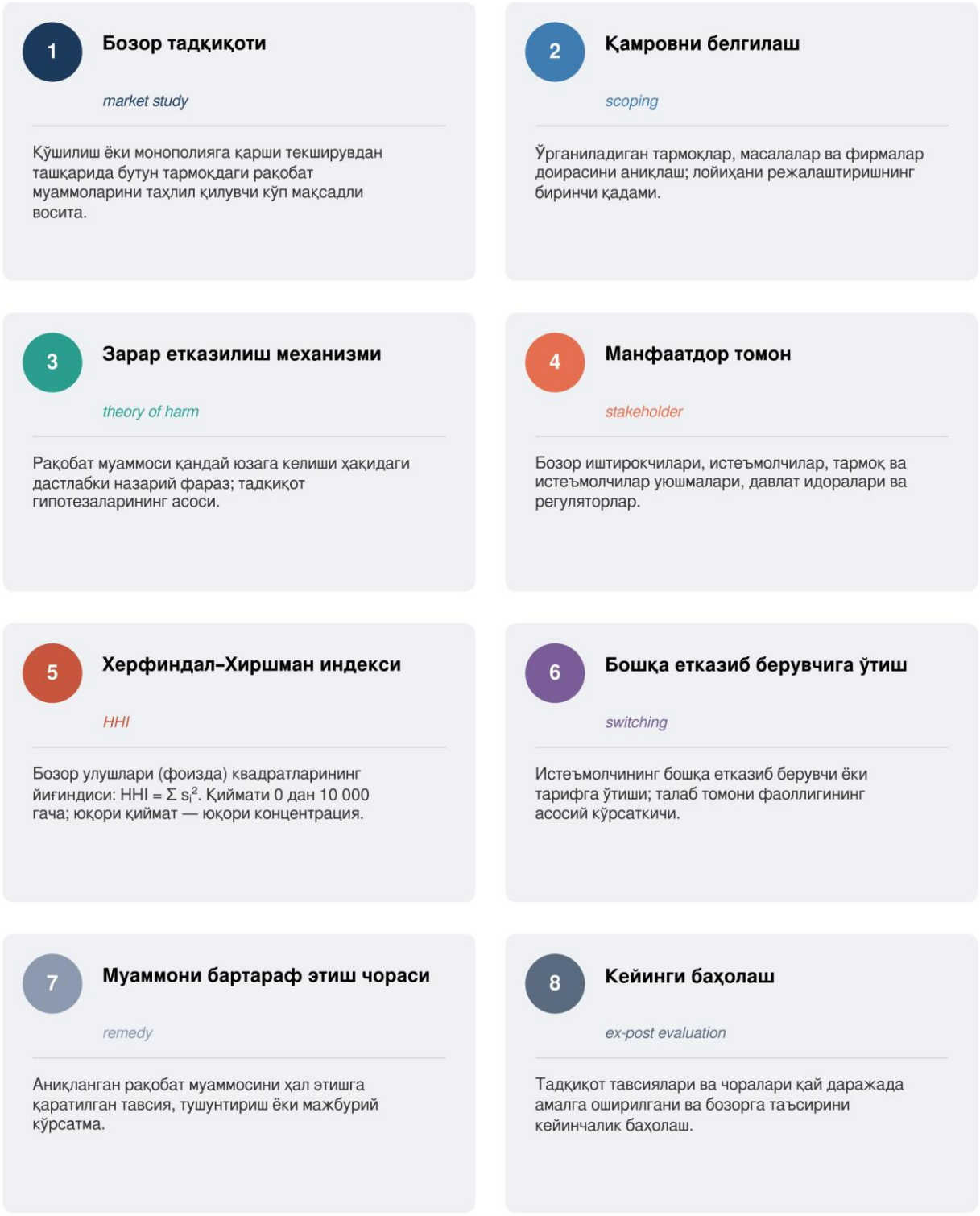
Расмлар рўйхати

1-расм. Бозор тадқиқотларининг мақсадлари — 8
2-расм. Бозор тадқиқотларининг ҳуқуқий асослари — 9
3-расм. Бозор тадқиқотини ўтказиш жараёни — 14
4-расм. Номзод тармоқларни миқдорий кўрсаткичлар асосида дастлабки саралаш — 15
5-расм. Тармоқларни танлаш ва устуворлигини белгилаш «воронкаси» — 17
6-расм. Ахборот тўплаш манбалари ва маълумотларни таққослаш — 19
7-расм. Сўров ўтказиш: дизайн ва сифат назорати — 20
8-расм. Бозор тузилишини хариталаш — 22
9-расм. Нархлар таҳлили — 23
10-расм. Фойдалилик таҳлили — 24
11-расм. Нарх ва концентрация ўртасидаги боғлиқлик — 25
12-расм. Таклиф томонига қаратилган таҳлил — 26
13-расм. Талаб томонига қаратилган таҳлил — 27
14-расм. Тартибга солишни баҳолаш — 28
15-расм. Муаммоларни бартараф этиш чоралари: аралашув даражаси — 29
16-расм. Бозор тадқиқоти натижалари — 30
17-расм. Истеъмолчиларга қаратилган чоралар — 32
18-расм. Бозор тадқиқотини кейинчалик баҳолаш — 35

Инфографикалар

1-инфографика. Қўлланма бир қарашда — 4
2-инфографика. Асосий тушунчалар — 6
3-инфографика. Бозор тадқиқоти рақобат сиёсати воситалари орасида — 10
4-инфографика. Бозор тадқиқотининг муваффақият омиллари — 34
5-инфографика. Қўшимча манбалар харитаси — 36

2-инфографика. Асосий тушунчалар

Қўлланмада энг кўп учрайдиган саккиз атама; инглизча муқобиллари таржиманинг терминологик глоссарийига мос.
Манба: OECD (2018) матни асосида таржимон томонидан тузилган.

1. Кириш. Бозор тадқиқотларининг мақсадлари ва ҳуқуқий асослари

Бозор тадқиқотлари [1] рақобат органларига қўшилиш битимларини кўриб чиқиш ёки монополияга қарши текширув доирасидан ташқарида муайян тармоқда рақобат муаммолари мавжудлигини таҳлил қилиш имконини берувчи кўп мақсадли воситадир. OECD доирасидаги деярли барча рақобат органлари қисқа, норасмий баҳолашлардан тортиб, манфаатдор томонларнинг бир неча босқичдаги иштирокини ва эмпирик таҳлилни ўз ичига оладиган узоқ давом этувчи расмий жараёнларгача бўлган муайян турдаги бозор тадқиқотларини ўтказади.

Рақобатни қўллаб-қувватлаш ва тарғиб қилиш бозор тадқиқотини ўтказишнинг асосий мақсадларидан биридир.

– Органлар бозор тадқиқотларидан сиёсати ёки тартибга солиш тизими рақобатни ортиқча чеклайдиган тармоқда зарур ислоҳотларни аниқлаш ёки ҳукумат кўриб чиқаётган сиёсат ёхуд қонунчилик таклифларининг рақобатга таъсирини очиб бериш учун фойдаланиши мумкин.

– Бошқа ҳолларда бозор тадқиқотлари бозор иштирокчиларига қаратилган тарғибот ишларида қўлланилиши мумкин. Масалан, фирмаларнинг амалдаги фаолият усулларини ўзгартириш ёки ривожланаётган тармоқда рақобатга зид хатти-ҳаракатлар пайдо бўлишининг олдини олиш учун муайян турдаги хатти-ҳаракатлар рақобат қонунчилигини бузиши тушунтирилади.

– Бозор тадқиқотлари орқали жамоатчиликка қаратилган тарғибот ишларини ҳам олиб бориш мумкин. Масалан, тадқиқот истеъмолчиларнинг бозордаги рақобат ҳолати ҳақидаги нотўғри тасаввурларини бартараф этишга хизмат қилиши мумкин.

Бозор тадқиқотлари рақобат органининг муайян тармоқ ҳақидаги билимини ошириш учун ҳам қимматли воситадир; бу билимдан кейинчалик қўшилишларга оид ишларда ёки рақобатга зид хатти-ҳаракатларни текширишда фойдаланиш мумкин. Бозор тадқиқоти ҳисоботлари сиёсат ишлаб чиқувчилар учун ҳам, айниқса, мазкур юрисдикцияда тармоққа оид нашрлар мавжуд бўлмаса, муҳим манба бўла олади. Рақобат органлари ўтказадиган бозор тадқиқотларининг яна бир муҳим мавзуси истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилишдир. Тадқиқот бозорда самарали рақобатга путур етказиши мумкин бўлган истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш муаммоларини ёки истеъмолчилар хулқ-атворидаги муайян оғишларни аниқлаши мумкин. Шунингдек, у истеъмолчиларни яхшироқ хабардор қилиш чоралари, истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бўйича текширувлар ва рақобат органининг ваколатларига қараб, фирмалардан истеъмолчиларнинг хабардорлиги ҳамда бошқа етказиб берувчига ўтишини енгиллаштиришни талаб қилувчи чоралар учун бошланғич асос бўла олади. Истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш органларидан алоҳида фаолият юритадиган рақобат органлари ҳам бозор тадқиқотларини идоралараро ҳамкорликни ривожлантиришнинг самарали усули деб топишлари мумкин.

Бозор тадқиқотлари текширув бошлашга асос бўладиган далилларни аниқлаш орқали рақобат органининг қонунчиликни қўллаш фаолиятини ҳам қўллаб-қувватлаши мумкин. Масалан, тадқиқот доирасидаги нарх таҳлили ва истеъмолчилар билан маслаҳатлашувлар рақобат органига фирмаларнинг ўзаро мувофиқлашган ёки суиистеъмол хусусиятидаги хатти-ҳаракатлари бозордаги рақобат муаммоларининг манбаи эканини аниқлаш имконини бериши ва кейинчалик қонунчиликни қўллаш чораларига олиб келиши мумкин.

Бозор тадқиқотлари орқали бир қатор қўшимча мақсадларга ҳам эришиш мумкин, жумладан:

– аввалги қўшилишни ёки монополияга қарши қонунчиликни қўллаш бўйича қабул қилинган қарорларни кейинчалик баҳолаш;

– жамоатчиликнинг рақобат органи ва умуман рақобатнинг афзалликлари ҳақидаги хабардорлигини ошириш;

[1] Айрим юрисдикцияларда бозор тадқиқотлари тармоқ текширувлари, бозор текширувлари, рақобат ҳолатини таҳлил қилиш, фактларни аниқлашга қаратилган текширувлар, фактларни аниқлашга қаратилган сўровлар ёки умумий тадқиқотлар деб ҳам аталади

– тармоқни тартибга солувчи органлар билан муносабатлар ўрнатиш ва уларда рақобатни ривожлантиришга қаратилган ёндашувни шакллантириш, айниқса, рақобат органи бозор тадқиқотини тартибга солувчи орган билан биргаликда ўтказганда.

Бозор тадқиқотлари турли вазиятларда фойдали бўлиши мумкин бўлса-да, рақобат органлари ҳар бир ҳолатда тадқиқот айнан шу вазият учун энг мақбул восита эканини алоҳида баҳолашлари керак. Айрим ҳолларда қонунчиликни қўллаш жараёнини тўғридан-тўғри бошлаш ёки норасмийроқ тарғибот ташаббуслари муайян рақобат муаммосига нисбатан мақбулроқ ва харажатлар ва натижалар нисбати жиҳатидан самаралироқ жавоб бўлиши мумкин (1-расм).

1-расм. Бозор тадқиқотларининг мақсадлари

Рақобатни қўллаб-қувватлаш ва тарғиб қилиш бозор тадқиқотининг асосий мақсади сифатида юқорида ажратилган. Чапда — тадқиқотнинг асосий йўналишлари, ўнгда — қўшимча мақсадлари. Пастки қатор восита танлаш тамойилини ифодалайди: ҳар бир ҳолатда бозор тадқиқоти энг мақбул восита экани алоҳида баҳоланади.

Манба: OECD (2018) матни асосида таржимон томонидан тузилган.

Ҳуқуқий асослар

Юрисдикциядаги бозор тадқиқотларининг ҳуқуқий асослари, жумладан, рақобат органининг ваколатлари ва ҳаракат қилишдаги мослашувчанлиги қандай рақобат муаммоларини ўрганиш мумкинлигига, улар қай даражада чуқур ўрганилишига ва тадқиқотларнинг эҳтимолий натижаларига таъсир қилади. Шу боис ушбу асослар бозор тадқиқотларининг юрисдикцияда рақобат сиёсати воситаси сифатида муваффақиятли қўлланилишини белгиловчи муҳим омил бўлиши мумкин.

Аксарият рақобат органлари бозор тадқиқотларини ўтказиш бўйича муайян ваколатларга эга. Одатда, бу ваколат органга берилган умумий ваколатлардан келтириб чиқарилмайди, балки қонунчиликда бевосита белгиланади.

Айрим юрисдикцияларда қонунчилик рақобат органига ҳукумат ёки баъзи ҳолларда тармоқни тартибга солувчи орган томонидан йўналтирилган ҳар қандай мавзу бўйича тадқиқот ўтказиш мажбуриятини юклаши мумкин.

Рақобат органининг бозор тадқиқоти учун энг узоқ муддат қонунчиликда чегараланиши ёки орган ўзи риоя қилиш мажбуриятини олган стандарт муддатлар билан белгиланиши мумкин; айрим ҳолларда бу муддатларни узайтириш имкони мавжуд.

Бозор тадқиқотларини ўтказиш ваколатига эга рақобат органлари, одатда, ушбу тадқиқотлар мақсадида ахборот тўплаш ваколатига ҳам эга бўлади.

Бир қатор органлар манфаатдор томонларга бажарилиши мажбурий ахборот сўровларини юбориш ваколатига эга; айрим юрисдикцияларда бу ваколат тармоқни тартибга солувчи органлар каби бошқа давлат идораларига ҳам татбиқ этилади. Органларнинг маълум қилишича, бундай ваколатлар, одатда, ахборотни ихтиёрий асосда тўплаш стратегиялари натижа бермаганда ёки амалда мақбул бўлмаганда қўлланилади.

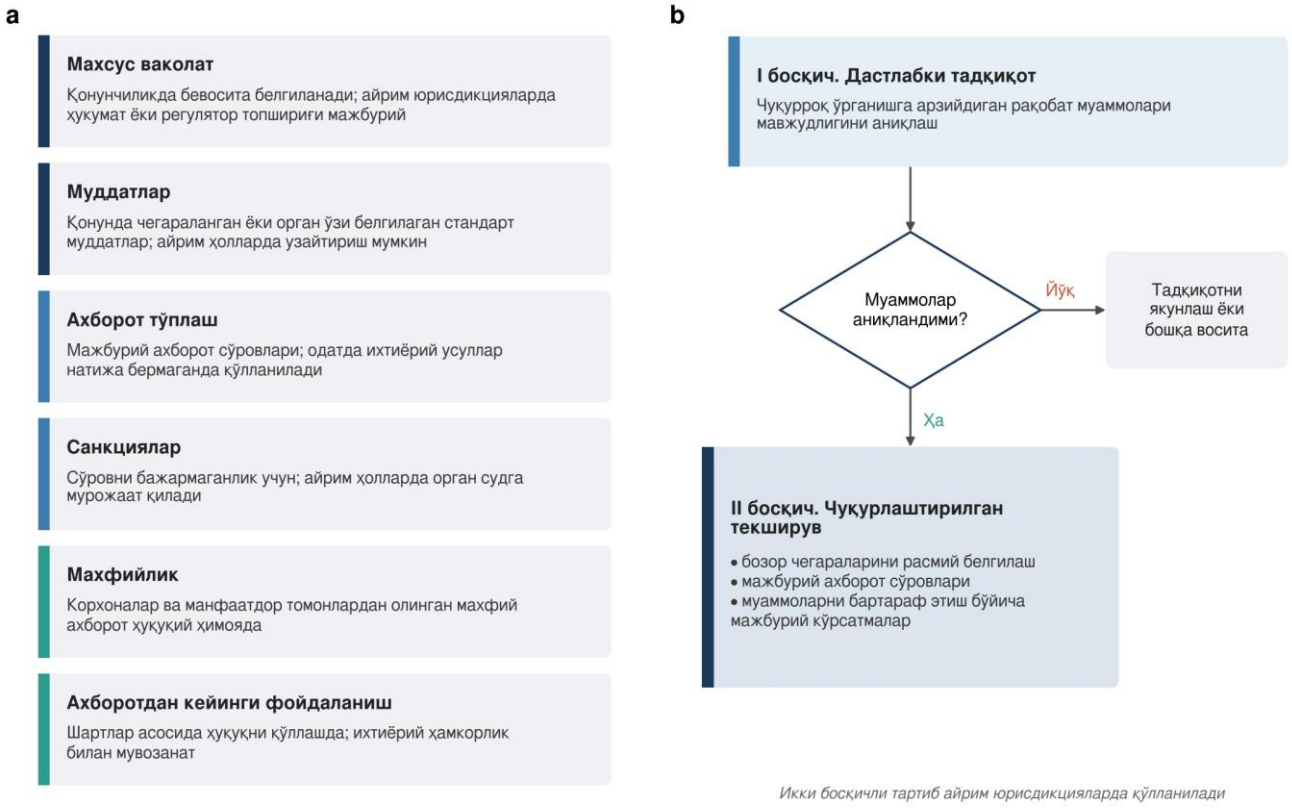
Ахборот тўплаш ваколатлари кўпинча ахборот сўровларини бажармаган томонларга санкциялар қўллаш ваколатлари билан бирга берилади. Бироқ айрим ҳолларда рақобат органлари санкцияларни бевосита қўллаш ўрнига судга мурожаат қилишлари лозим.

Бозор тадқиқоти давомида тўпланган ахборот, айниқса, корхоналар ёки бошқа манфаатдор томонлардан олинган махфий ахборот, одатда, ҳуқуқий ҳимоя билан таъминланади.

Аксарият ҳолларда бозор тадқиқоти гуруҳлари олган ахборотдан муайян шартларга риоя этилган ҳолда кейинги ҳуқуқни қўллаш ишларида фойдаланиш мумкин. Бир қатор органлар бундай ахборотни қонунчиликни қўллаш мақсадида ишлатиш истаги билан бозор иштирокчиларини ихтиёрий ҳамкорликка рағбатлантириш зарурати ўртасида мувозанатни сақлайди. Бу мувозанатга эришиш усулларидан бири — бозор иштирокчиларига тармоқ ҳақида аниқ тасаввур ҳосил қилиш ҳамда эҳтимолий чоралар ёки тавсияларни шакллантиришда иштирок этиш уларнинг ўзи учун ҳам фойдали эканини таъкидлашдир.

Айрим юрисдикцияларда рақобат органларининг бозор тадқиқотларига доир ҳуқуқий асослари икки босқичли жараённи назарда тутади. У аввало янада чуқурроқ ўрганишга арзийдиган рақобат муаммолари мавжудлигини аниқлаш учун дастлабки тадқиқотни, кейин эса айрим ҳолларда бозор чегараларини расмий белгилаш, ахборот сўровлари ва рақобат муаммоларини бартараф этишга қаратилган эҳтимолий мажбурий кўрсатмаларни ўз ичига олувчи чуқурроқ текширувни қамраб олади (2-расм).

2-расм. Бозор тадқиқотларининг ҳуқуқий асослари

a, Рақобат органининг бозор тадқиқотига оид асосий ваколатлари ва ахборотни ҳимоя қилиш кафолатлари. **b**, Айрим юрисдикцияларда қўлланиладиган икки босқичли тартиб: дастлабки тадқиқот ва зарур ҳолларда чуқурлаштирилган текширув.
Манба: OECD (2018) матни асосида таржимон томонидан тузилган.

3-инфография. Бозор тадқиқоти рақобат сиёсати воситалари орасида

	Бозор тадқиқоти	Монополияга қарши текширув	Қўшилишни назорат қилиш	Рақобатни тарғиб қилиш
Объект	Бутун тармоқ ёки бозор	Муайян фирма(лар) хатти-ҳаракати	Муайян битим (қўшилиш)	Сиёсат, қонунчилик ва жамоатчилик
Бошланиш асоси	Органнинг ташаббуси ёки ҳукумат топшириғи	Шикоят, далиллар ёки органнинг ташаббуси	Битим ҳақидаги хабарнома	Сиёсат лойиҳаси ёки аниқланган муаммо
Асосий савол	Бозор яхши ишлаяптими, ишламаса — нима учун?	Рақобат қонунчилиги бузилганми?	Битим рақобатни сезиларли камайтирадими?	Сиёсат рақобатни ортиқча чеклайдими?
Типик натижа	Тавсиялар, тарғибот, текширув; айрим ҳолларда мажбурий чоралар	Тақиқ, кўрсатма ёки санкция	Рухсат, шартли рухсат ёки тақиқ	Тавсиялар ва хабардорликни ошириш

Бозор тадқиқоти бошқа воситаларни қандай қўллаб-қувватлайди

Бозор тадқиқоти, монополияга қарши текширув, қўшилишни назорат қилиш ва тарғиботнинг умумлаштирилган таққосланиши; пастда — бозор тадқиқотининг бошқа воситаларга қўшадиган ҳиссаси (1-бўлим). Аниқ хусусиятлар юрисдикцияга қараб фарқ қилиши мумкин.

Манба: OECD (2018) матни асосида таржимон томонидан тузилган.

2. Бозор тадқиқотини ўтказиш жараёни

Бозор тадқиқотларини ўтказишда рақобат органлари, умуман олганда, ўхшаш жараёнга амал қилади ва кўплаб ўхшаш қийинчиликларга дуч келади. Ушбу жараён 4-бўлимда умумлаштирилган бўлиб, унда бозор тадқиқотининг ўзгарувчан хусусияти таъкидланади: тадқиқот гуруҳининг тармоқ ҳақидаги тасаввури аниқлашиб бориши билан лойиҳа режаси, ахборот тўплаш стратегиялари ёки таҳлилий ёндашувини мунтазам қайта кўриб чиқиш зарурати туғилиши мумкин.

Бозор иштирокчилари ва бошқа манфаатдор томонларга аниқлик яратиш мақсадида бир қатор рақобат органлари бозор тадқиқотида қўлланиладиган тартиб-таомиллар бўйича йўриқномалар эълон қилган. Ушбу йўриқномалар манфаатдор томонларга танлаш ва устуворлик белгилаш тамойиллари, муддатлар, фикр билдириш имкониятлари, таҳлил қилинадиган рақобат муаммолари турлари, кўриб чиқиладиган далиллар ҳамда эҳтимолий натижалар ҳақида тасаввур бериши мумкин.

Бозор тадқиқоти жараёни, одатда, қуйида тавсифланган фаолиятларни ўз ичига олади (3-расм).

1-босқич. Тармоқларни танлаш ва устуворликларини белгилаш

Рақобат органлари бозор тадқиқотлари учун тармоқларни танлаш ва устуворликларини белгилашда бир қатор омилларни ўзаро мувозанатлаштиришлари керак. Улар ушбу ҳужжатнинг 3-бўлимида баён этилган.

2-босқич. Қамровни белгилаш ва лойиҳани режалаштириш

Бир қатор органлар тадқиқот бошида унинг қамровини белгилаш ва режалаштириш муҳимлигини таъкидлайди.

Қамровни белгилаш. Кўриб чиқиладиган тармоқлар ва масалалар нуқтаи назаридан бозор тадқиқотининг қамровини белгилаш уни режалаштиришда муҳим биринчи қадам бўлиши мумкин. Бироқ орган тадқиқот учун бозор чегараларини расмий белгилаши керакми, деган масала алоҳида кўриб чиқилиши лозим. Бу ортиқча хатарларга, жумладан, келгусидаги қўшилишларга оид ишларга эҳтимолий таъсирга сабаб бўлиши мумкин. Тадқиқот гуруҳлари ўрганиладиган фирмаларнинг бош тўпламини аниқлаши муҳим бўлса-да, махсус талаб мавжуд бўлган ҳолатлардан (масалан, расмий чоралар қўлланиладиган ҳолатлардан) ташқари, бундай тадқиқотлар учун бозор чегараларини расмий белгилаш ва эълон қилиш зарурлиги аниқ эмас. ICN қўлланмасининг 3-қисмида бозор тадқиқоти қамровини белгилаш бўйича қўшимча маълумотлар келтирилган.

Дастлабки маслаҳатлашувлар. Агар органга бошқа давлат идораси томонидан бозор тадқиқоти ўтказиш топшириғи берилиши кутилса, ICN қўлланмаси расмий сўров ёки мажбурий топшириқ олинишидан олдин ушбу идора билан мулоқот қилишни тавсия этади. Бу муддатлар ва кутилаётган натижаларни аниқлаштиришга ёрдам беради; батафсил маълумот учун қўлланманинг 2.5-қисмига қаранг.

Рақобат муаммоларига оид гипотезалар. Бозордаги рақобат муаммолари ҳақидаги дастлабки гипотезалар мажмуи тадқиқот режаларини шакллантириш, ахборот тўплаш ва методология танлашга йўналиш бериш учун қўлланилиши мумкин. Ушбу гипотезалар тадқиқот учун тармоқларни танлаш ва устуворликларини белгилаш жараёнида аниқланган зарар етказилиш механизмига оид дастлабки назарий фаразлардан келиб чиқиши мумкин.

Бозор тадқиқоти гуруҳлари. Тадқиқот бошида гуруҳ танланиши, муддатлар белгиланиши ҳамда асосий босқичлар ва тадбирларни қамраб олувчи лойиҳа режаси тузилиши керак. Бозор тадқиқотлари кўпинча муайян вазифа учун тузилган вақтинчалик гуруҳлар томонидан амалга оширилади, бироқ айрим рақобат органларида тарғибот ва бозор тадқиқотларига ихтисослашган доимий гуруҳлар мавжуд. Ташқи экспертларни жалб қилиш рақобат органининг ички ресурсларига ортиқча юк туширмасдан тармоқ ёки методология бўйича зарур билимни олишнинг самарали усули бўлиши мумкин. Бироқ бу муайян қийинчиликларни келтириб чиқариши ва тадқиқотнинг ички салоҳиятни ривожлантиришга қўшадиган ҳиссасини чеклаши мумкин.

Манфаатдор томонлар билан ҳамкорликни режалаштириш. Тадқиқотнинг дастлабки босқичида асосий манфаатдор томонлар аниқланиши ва уларни жалб этиш стратегияси ишлаб чиқилиши керак; бу масала ICN қўлланмасининг 4-қисмида муҳокама қилинган.

Тадқиқот билан боғлиқ хатарларни аниқлаш. Айрим рақобат органлари бозор тадқиқотини режалаштиришда хатарларни ҳам баҳолайди, асосий хатарларни ва уларни бошқариш стратегиясини белгилайди.

3-босқич. Дастлабки ахборотни тўплаш

Очиқ манбалардан ва органнинг аввалги ишларидан тармоқ тузилиши, иштирокчилари, маҳсулотлари ёки хизматлари, истеъмолчилари ҳамда тартибга солиш тизими ҳақидаги мавжуд асосий ахборотни тўплаш бозор тадқиқотларининг одатдаги бошланғич нуқтасидир. Асосий манфаатдор томонлар билан дастлабки маслаҳатлашувлар ҳам ўтказилиши мумкин.

Бу жараён методологияни танлашга ёрдам беради ва қўшимча ахборот тўплаш талаб этиладиган асосий йўналишларни аниқлайди. Шунингдек, тадқиқот қамрови ва лойиҳа режасини аниқлаштириш имконини беради (4.1-бўлимга қаранг).

4-босқич. Бозор тадқиқотини бошлаш

Бозор тадқиқоти расмий равишда бошланиши ва бу ҳақда эълон қилиниши керак. Эълонда тадқиқотни ўтказиш сабаблари, қамрови, муддатлари, маслаҳатлашув усуллари ҳамда асосий алоқа шахслари ҳақидаги маълумотлар аниқ кўрсатилиши лозим. Тадқиқотни расман бошлаш учун рақобат органи матбуот хабарлари, оммавий эълонлар ва ўз веб-сайтида алоҳида ажратиб кўрсатилган ҳужжатлардан, шунингдек, бошқа ахборот тарқатиш воситаларидан фойдаланиши мумкин. ICN қўлланмасининг 5-қисмида тадқиқотни бошлаш стратегиялари батафсил ёритилган.

5-босқич. Методологияни танлаш

Тўғри методологияларни танлаш бозор тадқиқотининг муваффақияти учун ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Тадқиқот гуруҳи дастлабки гипотезаларини ишлаб чиқиб, зарур ахборотнинг бошланғич қисмини тўплагач, методология танлашга ўтиши мумкин. Бунда гипотезаларни текшириш учун зарур таҳлилни ҳамда ушбу таҳлил учун керак бўладиган ахборот ёки маълумотлардаги бўшлиқларни тўлдириш методологияларини аниқлаш назарда тутилади. Таҳлилий ёки ахборотга оид чекловлар мавжуд бўлса, тадқиқот қамровини яна ўзгартириш талаб этилиши мумкин.

6-босқич. Қўшимча ахборотни тўплаш

Бозор тадқиқотларида қўлланиладиган ахборот тўплаш усулларига манфаатдор томонлар билан интервьюлар, ахборот сўровлари, сўровномалар ва маълумотлар тўплаш киради. Ушбу усуллар тадқиқот бошланганидан кейин турли пайтларда қўлланилиши мумкин. Маълумотлар мавжудлигидаги чекловлар ёки янги натижалар танланган таҳлил методологияларини қайта кўриб чиқишга олиб келиши мумкин.

7-босқич. Таҳлил

4.2-бўлимда рақобат органлари кенг қўллайдиган методологиялар ва улардан фойдаланишнинг илғор амалиёти баён этилган.

8-босқич. Кўзланган натижаларни танлаш, ҳисобот тайёрлаш ва ахборот-тушунтириш ишлари

Натижаларни танлаш. Тармоқдаги рақобат муаммолари аниқлангач, тадқиқот гуруҳи ҳаракат йўналишини ишлаб чиқиши ва уни манфаатдор томонлар билан муҳокама қилиши керак. Бу ҳукуматга тавсиялар, бозор иштирокчиларига қаратилган тарғибот ишлари, кейинги ҳуқуқни қўллаш чоралари ёки бошқа чоралар шаклида бўлиши мумкин. 5-бўлимда рақобат органининг қонуний ваколатлари ва аниқланган рақобат муаммосига қараб фарқланадиган эҳтимолий натижалар баён этилган.

Эълон қилиш. Таҳлил қилинган тармоқлар, аниқланган рақобат муаммолари, ушбу хулосаларга келишда қўлланилган методологиялар ва танланган натижаларни тавсифловчи якуний ҳисоботни эълон қилиш билан бозор тадқиқоти расман якунланиши мумкин.

Ахборот-тушунтириш ишлари. Бозор тадқиқотининг якуний ҳисоботини эълон қилиш рақобат органининг ушбу мавзу бўйича иши тугашини, эҳтимол, англатмайди. Орган тадқиқот тавсияларини амалга оширишни илгари суриши ёки тадқиқот натижаларини кенг ёритиши талаб қилиниши мумкин.

Бир неча йил ўтгач, орган тавсиялари қай даражада амалга оширилганини ва аниқланган рақобат муаммолари қай даражада бартараф этилганини аниқлаш учун тармоқ комплекс тарзда ёки умумий кўриб чиқиш орқали қайта ўрганилиши ҳам мумкин.

9-босқич. Эҳтимолий кейинги баҳолаш

Олинган сабоқларни шакллантириш ва умуман бозор тадқиқотларининг қийматини кўрсатиш учун рақобат органлари 6-бўлимда баён этилганидек, бозор тадқиқотини кейинчалик баҳолашни амалга оширишни исташлари мумкин.

3-расм. Бозор тадқиқотини ўтказиш жараёни

Тўққиз босқич ва ҳар бир босқичдаги асосий фаолият. Яшил ҳалқалар — қайта алоқа: i, дастлабки ўрганиш ва методологиялар асосида қамровни аниқлаштириш; ii, маълумотлар мавжудлиги асосида методологияни аниқлаштириш; iii, заруратга қараб қўшимча маълумот тўплаш. Тўқ сариқ рангда — 4.2-бўлимда батафсил ёритилган таҳлил босқичи.

Манба: OECD (2017b) асосида мослаштирилган.

3. Тармоқларни танлаш ва устуворликларини белгилаш

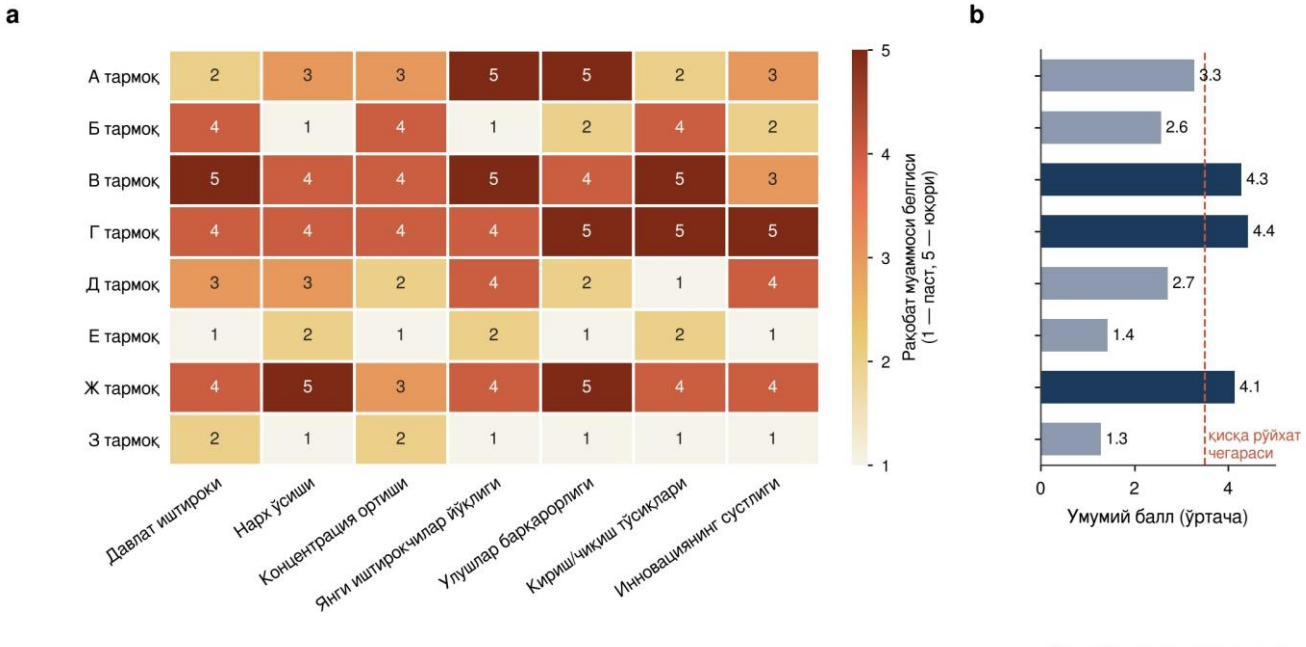
Бозор тадқиқотини ўтказиш учун талаб этиладиган ресурсларни ҳисобга олганда, тадқиқот учун тармоқларни танлаш ва устуворликларини белгилаш пухта ёндашувни талаб қилади. Номзод тармоқларни аниқлаш ва уларнинг устуворлигини белгилаш учун ягона кўрсаткич мавжуд эмас; рақобат органлари бир қатор омилларни кўриб чиқишлари керак.

Рақобат органлари бозор тадқиқотлари учун тармоқларни танлашда бошланғич нуқта сифатида фойдаланиши мумкин бўлган икки асосий ёндашув мавжуд.

Сифат таҳлилига асосланган ёндашувлар бозор иштирокчилари, ишларни кўриб чиқувчи ходимлар ва манфаатдор томонларнинг кузатувларига таянади. Номзод тармоқлар мажмуини шакллантириш учун қўшилишларни кўриб чиқиш ва норасмий ички маслаҳатлашувларда олинган маълумотлар, шунингдек, бошқа давлат идораларининг расмийроқ сўровларидан фойдаланиш мумкин. Истеъмолчилар шикоятларидаги тенденциялар, олимлар ва таҳлилий марказлар фикрлари, тенденциялар ёки сўнгги инновациялар бўйича тадқиқотлар ҳам фойдали бўлиши мумкин. Айрим рақобат органлари номзод тармоқлар рўйхатини ишлаб чиқишни муайян гуруҳ ёки ходимга топширади.

Миқдорий ёндашувлар кўрсаткичларга, яъни бутун тармоққа хос рақобат муаммоларини кўрсатиши мумкин бўлган умумлаштирилган статистик маълумотларга таянади. Бир қатор рақобат органлари уларни кўриб чиққан бўлса-да, улардан кенг миқёсда асосий таянч сифатида фойдаланилмайди. Бундай кўрсаткичларга давлатнинг тармоқдаги иштироки даражаси (тартибга солиш ёки мулкдорлик орқали), сўнгги нарх ошишлари (ёки бошқа юрисдикцияларга нисбатан юқори нархлар), концентрациянинг кучайиши, бозорга янги иштирокчилар кирмаслиги, бозор улушларининг барқарорлиги, кириш ва чиқиш тўсиқлари ҳамда инновация тенденциялари киради. Ҳар бир кўрсаткични кўриб чиқишда кўплаб методологик қийинчиликлар мавжуд, шунинг учун уларни бошқа кўрсаткичлардан ажратган ҳолда талқин қилмаслик керак. Биргаликда эса улар кейинчалик кўриб чиқиш учун номзод бозорларнинг дастлабки мажмуини аниқлашга ёрдам бериши мумкин (4-расм).

4-расм. Номзод тармоқларни миқдорий кўрсаткичлар асосида дастлабки саралаш

Шартли (иллюстратив) маълумотлар

a, Саккизта шартли тармоқ бўйича еттита кўрсаткич: 1 — рақобат муаммоси белгиси паст, 5 — юқори. **b**, Кўрсаткичларнинг ўртача балли; қизил узуқ чизиқ — қисқа рўйхатга киритишнинг шартли чегараси. Ҳар бир кўрсаткич методологик чекловларга эга, шу боис улар алоҳида эмас, биргаликда талқин қилинади.

Манба: OECD (2018) матни асосида таржимон томонидан тузилган. Маълумотлар шартли (иллюстратив) бўлиб, бирор мамлакат, тармоқ ёки фирманинг ҳақиқий ҳолатини акс эттирмайди.

Тармоқларни дастлабки танлашда орган бартараф этишга ҳаракат қилиши мумкин бўлган эҳтимолий рақобат муаммоларига оид дастлабки гипотезалар мажмуига таяниш мумкин. Ушбу гипотезалар устуворлик ва қамровни белгилашга ёрдам беради. Бироқ бир қатор рақобат органлари

етарли далиллар мавжуд бўлса, тадқиқот жараёнида қўшимча назарий фаразларни ўрганиш имкониятини бу гипотезалар чеклаб қўймаслиги зарурлигини таъкидлаган.

Рақобат органлари бозор тадқиқотлари учун танлайдиган тармоқлар қисман ушбу тадқиқотлардан кўзланган мақсадлар билан белгиланади. Агар орган тадқиқотларни асосан рақобатни қўллаб-қувватлаш ва тарғиб қилиш учун ўтказса, у қаттиқроқ тартибга солинадиган ёки рақобатга зид амалиёт белгилари мавжуд тармоқларга эътибор қаратиши мумкин. Ички ахборот эҳтиёжлари учун ўтказиладиган тадқиқотлар қўшилишлар фаол кечаётган юқори концентрацияли тармоқларга ёки янги шаклланаётган тармоқларга (масалан, рақамли тармоқларга) урғу беришга олиб келиши мумкин. Бозор тадқиқотларидан истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ёки истеъмолчиларга қаратилган бошқа масалаларни ҳал этиш учун фойдаланиш қарори истеъмолчилар учун салбий натижалар кузатиладиган ва уларни фақат бозордаги рақобат шароитлари билан тўлиқ изоҳлаб бўлмайдиган тармоқларни танлашга олиб келиши мумкин (масалан, бунга мураккаб танловлар ёки истеъмолчи томонидаги бошқа етказиб берувчига ўтиш тўсиқлари мавжуд бозорлар кириши мумкин). Истеъмолчиларнинг кенг доирасига таъсир кўрсатувчи бозорларда бундай муаммоларга устувор аҳамият берилиши мумкин.

Бир қатор номзод тармоқлар аниқлангач, рақобат органлари айрим стратегик мезонларни қўллаб, рўйхатни қисқартиришлари мумкин.

Ҳукумат учун устувор тармоқлар рақобат органларининг бозор тадқиқотлари учун кенг тарқалган стратегик танловидир. Бундай тадқиқотлар, масалан, рақобатга асоссиз салбий таъсир кўрсатадиган янги чоралар қабул қилинишининг олдини олиш ёки тартибга солиш ислоҳоти имкониятларини аниқлаш орқали сиёсат ишлаб чиқиш жараёнига ахборот асоси яратади. Ҳукумат учун устувор тармоқлар бўйича тадқиқот тавсияларининг қабул қилиниш эҳтимоли сиёсат ишлаб чиқувчилар диққат марказида бўлмаган тармоқларга нисбатан юқорироқ бўлиши ҳам мумкин. Бироқ тадқиқотни сиёсатни ишлаб чиқиш жараёнига таъсир кўрсата оладиган вақтда тугаллаш рақобат органлари учун қийин бўлиши мумкин, чунки улар масалаларни жамоатчилик эътиборига тушишидан олдин башорат қилишларига тўғри келади.

Жиддий ўзгаришлар юз бераётган тармоқлар ҳам бозор тадқиқотлари учун стратегик имконият яратади. Хусусан, бозордаги ўзгаришлар келгусида қонунчиликни қўллашга оид эҳтимолий муаммоларни келтириб чиқариши, тартибга солишда қийинчиликлар туғдириши ёки орган олдиндан билим тўплашни истайдиган қўшилишларга олиб келиши мумкин. Ушбу ўзгаришларга қаратилган тадқиқотлар бозор иштирокчиларига орган қайси хатти-ҳаракатларни рақобатга зид деб ҳисоблашини аниқлаштиради ва аниқланган янги масалалар бўйича кейинги тадқиқотларга ҳам асос бўлиши мумкин.

Монополияга қарши ишлар кўп бўлган тармоқлар ҳам бозор тадқиқотлари учун яхши номзод бўлиши мумкин. Тадқиқот бундай рақобат муаммоларига ҳисса қўшаётган омилларни, масалан, тил бириктиришни енгиллаштирадиган хатти-ҳаракатларни ёки муайян хатти-ҳаракатга рақобат қонунчилиги рухсат берадими, деган масаладаги ноаниқликни очиб бериши мумкин. Бошқа юрисдикцияларда ўрганилган тармоқлар ҳам эътиборни қаратиш учун самарали йўналиш бўлиши мумкин, бироқ тегишли юрисдикциянинг ўзига хос шароитлари ҳисобга олиниши лозим.

Тармоқни тартибга солувчи органларнинг рақобатга муносабати ҳам аҳамиятли бўлиши мумкин. Чунки рақобатни ҳисобга олмасдан ишлаб чиқилган тизим асосида тартибга солинадиган тармоқлар рақобат органига ижобий ўзгаришлар қилиш учун катта имконият яратиши мумкин.

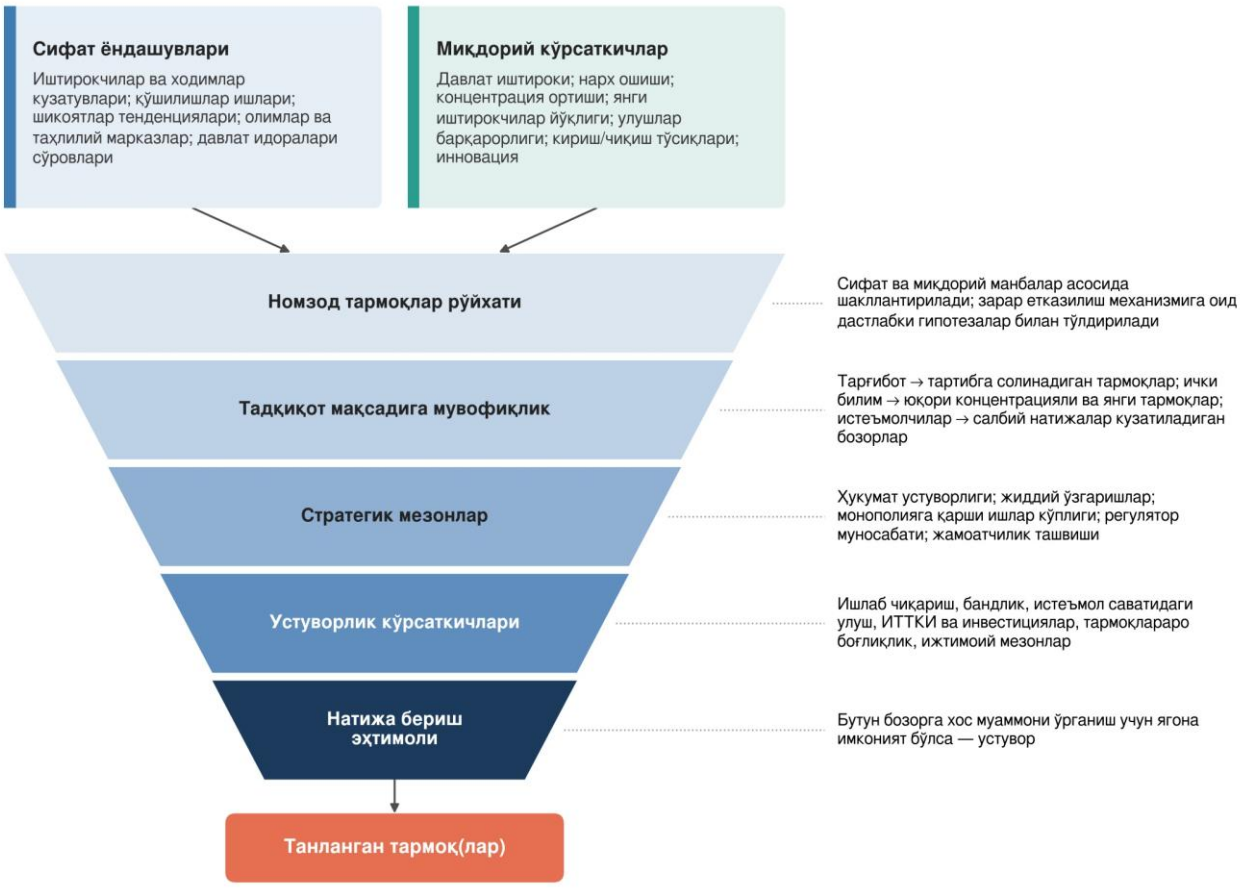
Бозор бўйича жамоатчилик ташвишининг даражаси ҳам бир қатор рақобат органлари томонидан ҳисобга олинади. Бироқ тадқиқот бошланиши тармоқнинг ҳақиқий ҳолатига мос келмайдиган ҳуқуқни қўллаш чоралари ёки бошқа натижаларга оид кутилмаларни юзага келтириши мумкин. Шу сабабли эҳтиёткор ахборот-тушунтириш ишлари талаб этилиши мумкин.

Айрим рақобат органлари юқоридаги стратегик мезонлар билан бирга номзод тармоқлар ўртасида устуворликни белгилаш учун миқдорий кўрсаткичлардан ҳам фойдаланади. Уларга тармоқнинг ишлаб чиқариш ҳажми, бандлик, истеъмол саватидаги улуш, илмий тадқиқот ва ишланмаларга харажатлар, жами инвестициялар бўйича умумий иқтисодиёт учун нисбий аҳамияти, бошқа тармоқлар билан ўзаро боғлиқлик даражаси ва ижтимоий мезонлар (масалан, кам даромадли уй хўжаликлари учун тармоқнинг нисбий аҳамияти) киради.

Рақобат органлари бозор тадқиқоти натижа бериш эҳтимоли юқорироқ бўлган тармоқларга ҳам устуворлик беришлари мумкин. Масалан, тадқиқот органнинг муайян масалаларни чуқур ўрганиши ёки очиқ манбаларда бўлмаслиги мумкин бўлган, аммо алоҳида фирмага эмас, бутун бозорга хос рақобат

муаммосини таҳлил қилиш учун зарур ахборотни тўплаши учун ягона имконият бўлса, шу тармоқ устувор деб белгиланиши мумкин (5-расм).

5-расм. Тармоқларни танлаш ва устуворлигини белгилаш «воронкаси»

Сифат ёндашувлари ва миқдорий кўрсаткичлар номзод тармоқлар рўйхатини шакллантиради. Кейин рўйхат тадқиқот мақсади, стратегик мезонлар, устуворлик кўрсаткичлари ва натижа бериш эҳтимоли бўйича босқичма-босқич қисқартирилади. Ўнгда — ҳар бир босқичда қўлланиладиган мезонлар.

Манба: OECD (2018) матни асосида таржимон томонидан тузилган.

4. Бозор тадқиқотларини ўтказиш методологиялари

Бозор тадқиқотларининг мақсадлари турлича ва ҳар бир тармоқнинг шароитлари ўзига хос бўлгани сабабли уларни ўтказишнинг ягона стандарт методологияси мавжуд эмас. Бироқ рақобат органлари бундай тадқиқотларни ўтказишда кўплаб ўхшаш қийинчиликларга дуч келади.

4.1. Ахборот тўплаш методологиялари

Рақобат органлари бозор тадқиқотларини ўтказиш мақсадида кенг доирадаги ахборотни тўплаши мумкин.

Дастлабки маълумотлар

Ахборотни такроран тўплашнинг олдини олиш ва қўшимча ахборот манбаларини танлашга асос яратиш учун аввало рақобат органи аввалги ишлар ёки бошқа бозор тадқиқотларидан тўплаган ахборот кўриб чиқилиши лозим.

Бошқа рақобат органларининг бозор тадқиқотлари ёки ҳуқуқни қўллаш чоралари, шунингдек, бошқа давлат идоралари ёки тартибга солувчи органлар тайёрлаган тадқиқотлар дастлабки ахборот ва маълумотларнинг кенг тарқалган манбаидир.

Рақобат органига келиб тушган шикоятлар ва тегишли тармоқнинг фаолиятига оид ташвишларни акс эттирувчи жамоатчилик фикрлари гипотезаларни шакллантириш, таҳлил ўтказиш ҳамда тадқиқот ҳисоботида масалаларни баён этишга йўналиш бериши мумкин.

Илмий мақолалардан тортиб тақдим этилган молиявий ҳисоботлар ва янгилик мақолаларигача бўлган кенг доирадаги қўшимча ахборотдан тармоқ ҳақида дастлабки тасаввур ҳосил қилиш ва ахборотдаги қолган бўшлиқларни тўлдириш учун фойдаланиш мумкин.

Манфаатдор томонлар билан интервьюлар ва ахборот сўровлари

Манфаатдор томонлар билан интервьюлар бозор иштирокчиларининг ташвишларини аниқлаш, гипотезаларни аниқлаштириш, қўшимча манфаатдор томонларни топиш ва зарур ҳолларда сўровнома тузилишини синашнинг самарали усули бўлиши мумкин. Айрим органлар ўзаро мулоқотни рағбатлантириш учун турли манфаатдор томонлар иштирокида учрашувлар ташкил этади; бошқалари эса уларни билим даражаси ва рақобат қонунчилиги билан танишлигига қараб гуруҳлайди.

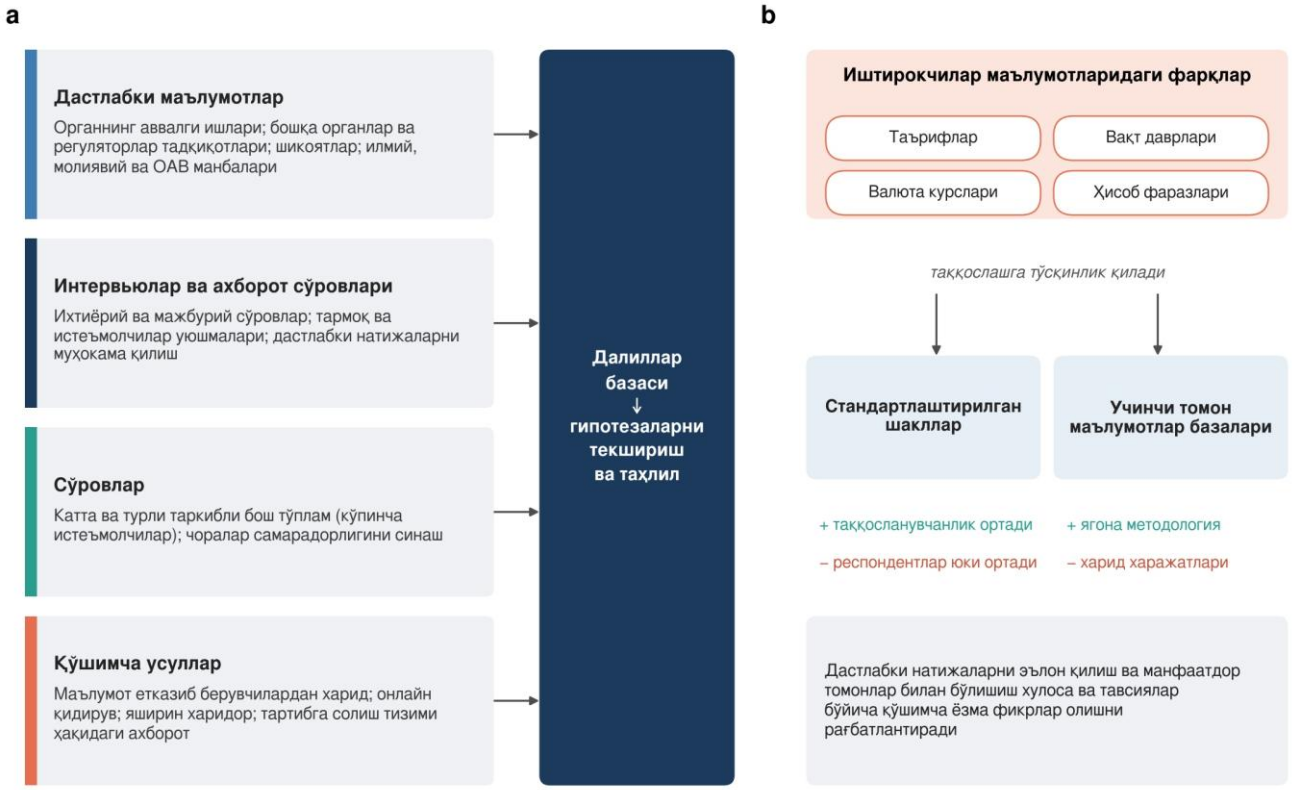
Тармоқ уюшмалари ва истеъмолчилар уюшмалари билан ҳамкорлик муносабатлари маслаҳатлашувларда иштирокни кучайтириши мумкин. Бозор тадқиқоти муайян чоралар қўлланилишига олиб келиши мумкин бўлса, фирмалар маслаҳатлашув жараёнининг дастлабки босқичидаёқ рақобатга оид ташвишларни бартараф этиш учун ихтиёрий чораларни таклиф қилишга рағбатлантирилиши мумкин.

Бажарилиши мажбурий ахборот сўровларини юбориш ваколати тадқиқот гуруҳлари учун бошқача йўл билан олиб бўлмайдиган муҳим маълумотларни аниқлашнинг самарали воситаси бўлиши мумкин. Бундай сўровлар гуруҳларга «улар нимани билмаслигини» аниқлашга ёрдам берадиган бошқа ёндашувлар билан биргаликда қўлланилса, самарадорлиги ошиши мумкин.

Бозор иштирокчилари тақдим этган маълумотлар билан ишлашда таърифлар, вақт даврлари ва бошқа хусусиятлардаги (масалан, валюта курслари ва ҳисоб-китобга киритилган фаразлардаги) фарқлар турли иштирокчилар жавобларини таққослашга тўсқинлик қилмаслиги учун эҳтиёткорлик зарур. Стандартлаштирилган маълумот тўплаш шакллари бу муаммоларни ҳал этишга ёрдам бериши мумкин, аммо респондентлар юкини ошириши ҳам мумкин. Айрим ҳолларда учинчи томонларнинг маълумотлар базаларидан фойдаланиш афзал бўлиши мумкин.

Тадқиқотнинг бориши ҳақида янгиланган маълумотларни эълон қилиш ва дастлабки натижаларни манфаатдор томонлар билан бўлишиш орқали хулосалар ва тавсиялар бўйича қўшимча ёзма фикрлар олишни рағбатлантириш мумкин (6-расм).

6-расм. Ахборот тўплаш манбалари ва маълумотларни таққослаш

a, Бозор тадқиқотида ахборот тўплашнинг тўрт асосий гуруҳи ва улар асосида шаклланадиган далиллар базаси. **b**, Турли иштирокчилар тақдим этган маълумотлардаги фарқлар ва уларни бартараф этишнинг икки йўли (афзаллик ва камчиликлари билан).

Манба: OECD (2018) матни асосида таржимон томонидан тузилган.

Сўровлар

Тегишли манфаатдор томонлар, кўпинча истеъмолчиларнинг бош тўплами интервьюлар ёки мақсадли ахборот сўровларини тизимли қўллаш учун ҳаддан ташқари катта ёки таркибан турлича бўлганда сўровлар айниқса фойдали бўлиши мумкин. Сўровлар таклиф этилаётган чораларнинг самарадорлигини синаш учун ҳам қўлланилиши мумкин.

Сўровларда мақсадли бош тўпламни танлаш, аниқ мақсадни белгилаш (яъни сўров орқали тўлдирилиши керак бўлган ахборот ёки маълумот бўшлиғини аниқ ифодалаш), танланма ёндашуви (жумладан, кичик гуруҳлардан фойдаланиш ва бунинг танланма ҳажми ҳамда репрезентативлигига таъсири) ва сўров ўтказиш усули (юзма-юз фокус-гуруҳлар, онлайн анкеталар, телефон сўровлари, почта орқали анкеталар ёки жойларда интервьюлар) пухта кўриб чиқилиши керак.

Сўровнома тузилиши туфайли келиб чиқадиган оғишлар ёки салбий натижалар хавфини қуйидагилар орқали камайтириш мумкин:

- саволларни холис ифодалаш;

- саволлар кетма-кетлигининг таъсирини ҳисобга олиш;

- жавоб вариантлари тартибини тасодифийлаштириш имконини кўриб чиқиш;

- бир вақтда бир нечта мавзуни қамраб оладиган «қўшалоқ» саволлардан қочиш;

- «қўшиламан/қўшилмайман» жавобли саволларни бошқа шакл билан алмаштириш мумкинлигини кўриб чиқиш;

- фаразий нарх ошишини фоизда эмас, мутлақ миқдорда ифодалаш;

- балл билан баҳолаш саволларига нисбатан тартиб бўйича жойлаштириш саволлари мақбулроқми, деган масалани кўриб чиқиш;

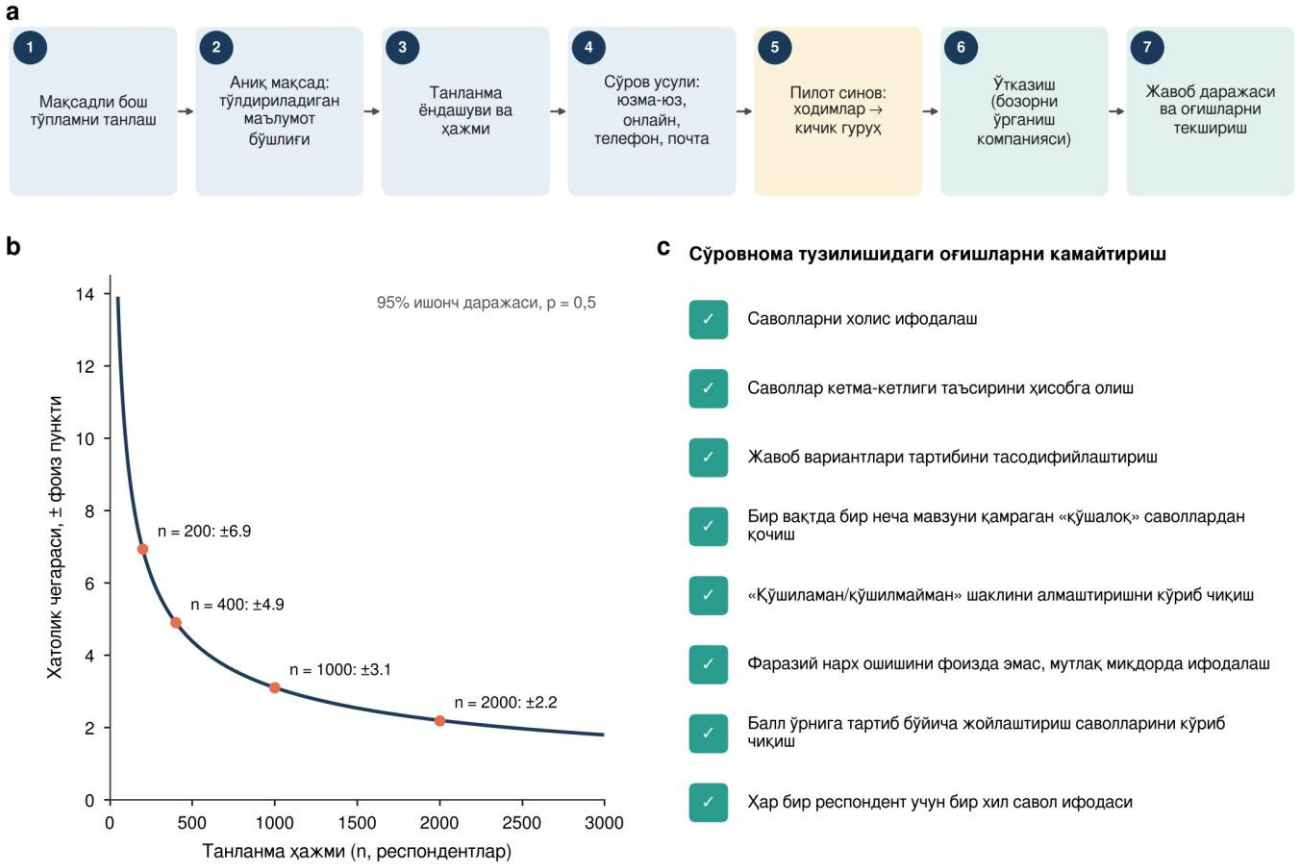
- ҳар бир респондентга бериладиган саволлар ифодасининг бирхиллигини таъминлаш.

Сўровнома тузилишини аввало рақобат органи ходимлари, сўнг мақсадли бош тўпламдан танланган кичик гуруҳ иштирокида пилот синовдан ўтказиш илғор амалиёт ҳисобланади.

Рақобат органлари жойларда йирик кўламли сўровлар ўтказиш учун кўпинча бозорни ўрганиш компаниялари ёрдамидан фойдаланади. Бундай компанияларни танлашда уларнинг сифат стандартлари, тартиб-таомиллари ва шаффофликни таъминлаш чоралари пухта кўриб чиқилиши керак.

Сўров натижаларини таҳлилга киритишдан олдин тадқиқот гуруҳлари жавоб бериш даражасини (ва унинг репрезентативликка таъсирини), шунингдек, жавоблар респондентлар тасаввуридаги оғишларни акс эттириши мумкинлигини кўриб чиқишлари лозим (7-расм).

7-расм. Сўров ўтказиш: дизайн ва сифат назорати

a, Сўров ўтказишнинг етти босқичи. **b**, Танланма ҳажми ва хатолик чегараси ўртасидаги боғлиқлик (оддий тасодифий танланма, 95% ишонч даражаси, p = 0,5; хатолик чегараси = $1{,}96\cdot\sqrt{(p(1-p)/n)}$). **c**, Сўровнома тузилишидаги оғишларни камайтириш бўйича амалий текширув рўйхати.

Манба: OECD (2018) матни асосида таржимон томонидан тузилган.

Ахборот тўплашнинг қўшимча усуллари

Бозор иштирокчиларидан маълумот тўплаш катта ресурс талаб қилса ёки маълумотларнинг аниқлиги ва тўлиқлигига шубҳа бўлса, бозор маълумотларини етказиб берувчилардан маълумот харид қилиш муқобил йўлдир.

Интернетда маҳсулотларни қидириш ва яширин харидор усулидан фойдаланиш эҳтимолий бозор самарасизликларини таҳлил қилиш учун қимматли далиллар ҳамда манфаатдор томонлар маслаҳатлашувлар ва ахборот сўровлари давомида тақдим этган маълумотларга қўшимча контекст бериши мумкин.

Тармоқни тартибга солиш тизими ҳақидаги ахборот рақобат шароитлари ва эҳтимолий рақобат муаммоларини тушунишда ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлиши мумкин.

Тармоқ қаттиқ тартибга солинса ёки тадқиқот гуруҳи меъёрий талаблар ёхуд давлат сиёсати рақобатни чеклаётгани ҳақида гипотеза илгари сурса, ушбу талаблар ёки сиёсат чораларининг

тафсилотлари тўпланиши ва умумлаштирилиши мумкин. OECDнинг «Рақобатга таъсирни баҳолаш бўйича воситалар тўплами»да бу жараённи амалга ошириш бўйича маълумотлар мавжуд.

4.2. Таҳлил методологиялари

Рақобат органлари бозор тадқиқоти доирасида тармоқни таҳлил қилиш учун кўпинча бир нечта методологиядан фойдаланади. Ушбу методологиялар, одатда, идеал мукаммал рақобат натижасига таққослашдан кўра вақт қаторлари таҳлилига ёки бошқа юрисдикциялар ва ўхшаш тармоқлар билан таққослашга асосланади.

Бозор тузилиши ва асосий хусусиятларини аниқлаш

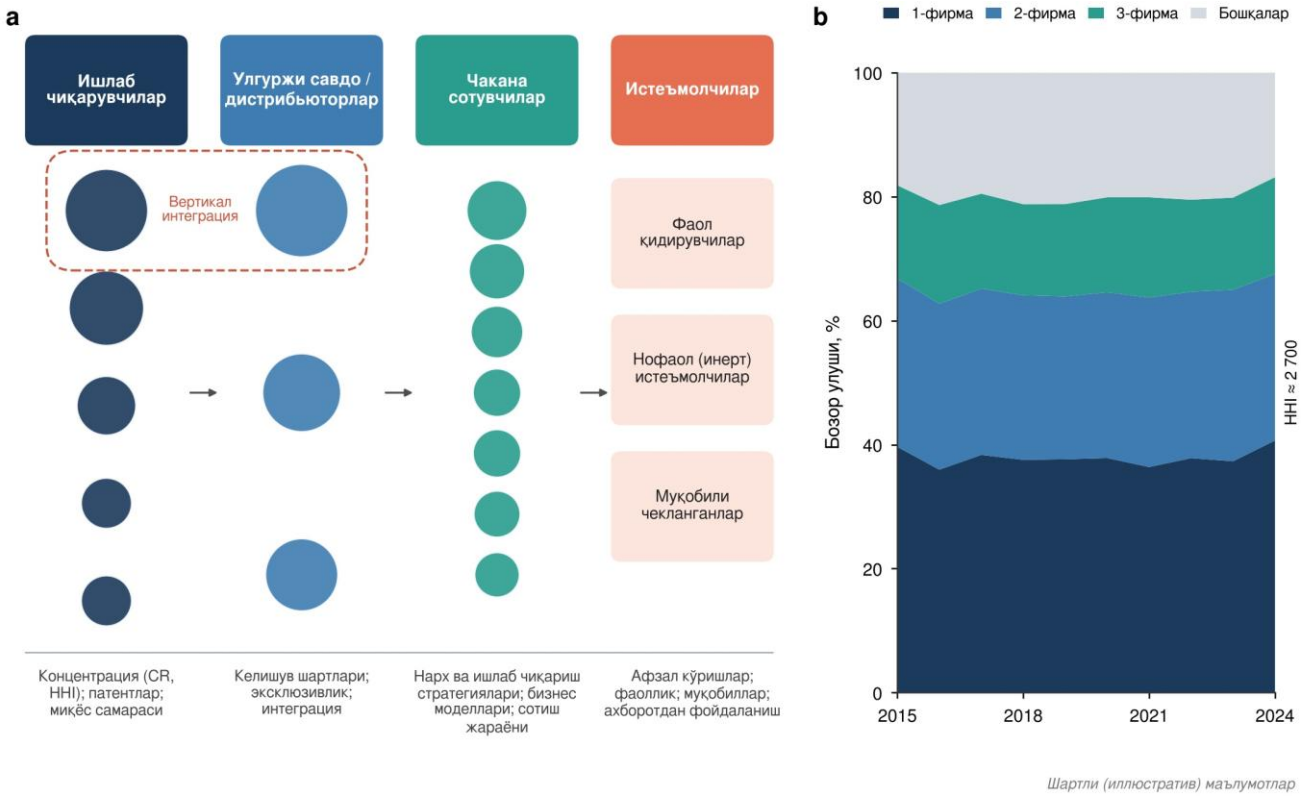
Бозор тузилишини хариталаш тадқиқотнинг дастлабки босқичидаёқ бошланиши мумкин, чунки у манфаатдор томонлар билан маслаҳатлашувларга йўналиш беради ва гипотезаларни аниқлаштиришда муҳим ўрин тутади. Диаграммалар ва бошқа визуал тасвирлар ушбу жараён натижаларини бозор тадқиқоти ҳисоботларида самарали ифодалаши мумкин.

Бозор тадқиқотларида ўрганилган етказиб берувчиларга оид муҳим хусусиятлар тақсимот занжирини (унинг тузилиши, асосий иштирокчилари, келишув шартлари, интеграцияси ва концентрацияси нуқтаи назаридан), янги фирмаларнинг кириш тўсиқларини, ишлаб чиқариш ва нарх белгилаш стратегияларини, уларга боғлиқ бизнес моделларини ҳамда сотиш жараёнини қамраб олади. Бошқа юрисдикциялардаги бозор тузилиши билан таққослаш ҳам кенг тарқалган.

Истеъмолчиларнинг асосий хусусиятларини аниқлаш бозор чегараларини белгилаш, талаб томонидаги ўринбосарликни баҳолаш, бозор самарасизликларини аниқлаш, истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш муаммоларини топиш, кейинги таҳлилни режалаштиришга муҳим маълумот бериш ва тадқиқот тавсияларини шакллантиришга ёрдам беради. Масалан, истеъмолчиларни афзал кўришлари, бозордаги фаоллиги даражаси (жумладан, қидирув фаолиятининг жадаллиги), мавжуд муқобиллари ва хулқ-атвори асосида таснифлаш мумкин. Истеъмолчиларга қаратилган таҳлил харид қарори қабул қилинаётганда улар фойдалана оладиган ахборот доирасини ҳам баҳолаши мумкин.

Ушбу жараён учун аҳамиятли маҳсулот ёки хизмат хусусиятларини ўрганиш тармоқда рақобат қайси омиллар асосида кечишини таҳлил қилишни ва бозор самарасизликларига олиб келадиган маҳсулот хусусиятларини аниқлашни ўз ичига олиши мумкин (8-расм).

8-расм. Бозор тузилишини хариталаш

a, Тақсимот занжири схемаси: доиралар ўлчами шартли бозор улушларига мос; узуқ чизиқ — вертикал интеграция; пастда — ҳар бир бўғинда ўрганиладиган хусусиятлар. **b**, Етакчи фирмалар бозор улушларининг вақт давомидаги барқарорлиги.

Манба: OECD (2018) матни асосида таржимон томонидан тузилган. Маълумотлар шартли (иллюстратив) бўлиб, бирор мамлакат, тармоқ ёки фирманинг ҳақиқий ҳолатини акс эттирмайди.

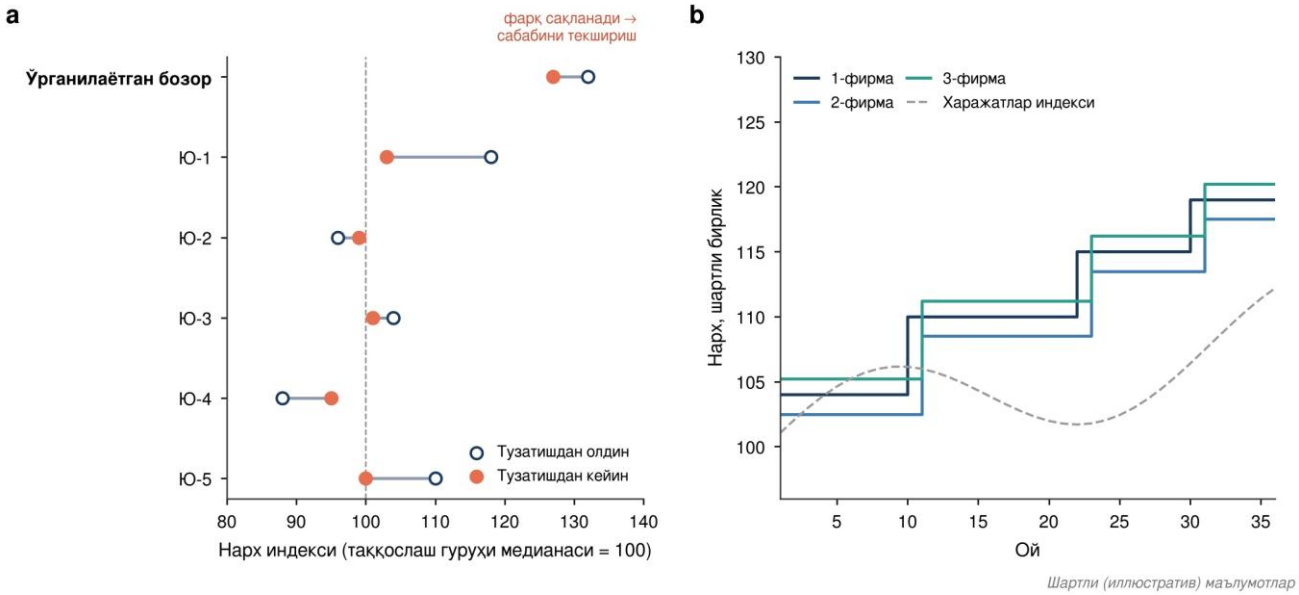
Нархларни таҳлил қилиш

Бозор тадқиқоти гуруҳлари кўпинча нархларнинг камида муайян турдаги таҳлилини ҳам ўтказади. Бироқ нархларни комплекс таҳлил қилиш ҳар доим ҳам мумкин эмас. Репрезентатив нарх маълумотлари мавжудлиги аниқ бўлмаганида, гуруҳлар, одатда, фақат нархларга оид далилларга асосланиб хулоса чиқаришда эҳтиёткор бўлади.

Нархлар бир хил маҳсулотни таклиф қилувчи фирмалар, рақобатлашувчи маҳсулотлар ёки муайян маҳсулот бўйича ҳудудлар ва мамлакатлар ўртасида таққосланиши мумкин. Жиддий фарқлар мавжуд бўлса, уларнинг сабабларини тушуниш учун қўшимча таҳлил ўтказишга асос бўлади. Нарх таққослашларидан нотўғри хулоса чиқармаслик учун муайян харажатлардаги (масалан, транспорт харажатларидаги) фарқлар, нархларни тартибга солиш, истеъмолчилар афзал кўришларидаги фарқлар ва халқаро таққослашларда валюта курслари каби бир қатор омиллар ҳисобга олиниши керак.

Нарх даражаларини таққослашдан ташқари, нарх белгилаш стратегиялари ва нархлар ҳаракатини таҳлил қилиш тармоқдаги рақобат шароитлари ҳақида кенгроқ хулосалар чиқаришга ёрдам беради (9-расм).

9-расм. Нархлар таҳлили

a, Юрисдикциялар бўйича нарх даражалари: транспорт харажатлари, нархларни тартибга солиш ва валюта курслари каби омилларга тузатишдан олдин (бўш доира) ва кейин (тўлиқ доира). Тузатишдан кейин ҳам сақланадиган фарқ қўшимча таҳлилни талаб қилади. **b**, Уч фирма нархларининг параллел ҳаракати ва харажатлар индекси.

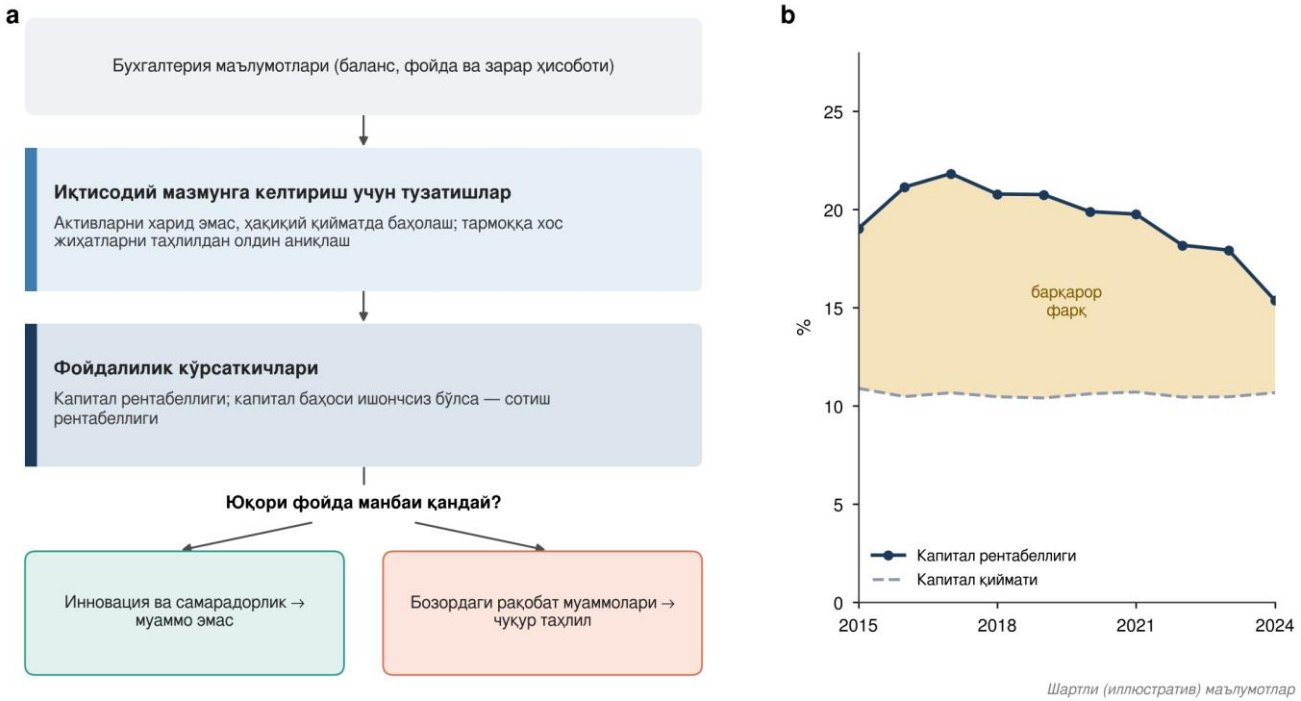
Манба: OECD (2018) матни асосида таржимон томонидан тузилган. Маълумотлар шартли (иллюстратив) бўлиб, бирор мамлакат, тармоқ ёки фирманинг ҳақиқий ҳолатини акс эттирмайди.

Фойдалиликни таҳлил қилиш

Айрим бозор тадқиқотларида тармоқдаги фойдалилик даражаси ва унинг қонуниятлари таҳлил қилинади. Тармоқда юқори фойда мавжудлигининг ўзи рақобат яхши ишламаяпти, деган хулосага асос бўлмайди. Шу боис фойдалиликни ўрганадиган тадқиқот юқори фойданинг манбаларини, масалан, у инновация ва самарадорликданми ёки бозордаги рақобат муаммолариданми келиб чиқаётганини аниқлашга ҳаракат қилиши керак.

Фойдалилик таҳлилида энг кўп қўлланиладиган методологиялар бухгалтерия маълумотларига таянади. Бухгалтерия маълумотларидан иқтисодий мазмунга эга ўзгарувчиларга ўтиш учун, одатда, айрим тузатишлар зарур. Масалан, балансда активлар харид қиймати бўйича кўрсатилиши мумкин, аммо бу капитал рентабеллигини ҳисоблаш учун зарур бўлган активларнинг ҳақиқий қийматини акс эттирмаслиги мумкин. Шунингдек, фойдалиликни ўлчашда тармоққа хос жиҳатлар бўлиши мумкин ва улар таҳлилдан олдин аниқланиши лозим. Масалан, фирма капитали бўйича ишончли баҳолар олиш имкони бўлмаса, сотиш рентабеллигидан фойдаланиш мумкин (10-расм).

10-расм. Фойдалилик таҳлили

a, Бухгалтерия маълумотларидан иқтисодий кўрсаткичларга ўтиш ва юқори фойда манбаини аниқлаш мантиғи. **b**, Тармоқ капитал рентабеллиги ва капитал қийматининг шартли динамикаси; уларнинг барқарор фарқи ўз-ўзидан рақобат муаммосини исботламайди, балки манбаини аниқлашни талаб қилади.

Манба: OECD (2018) матни асосида таржимон томонидан тузилган. Маълумотлар шартли (иллюстратив) бўлиб, бирор мамлакат, тармоқ ёки фирманинг ҳақиқий ҳолатини акс эттирмайди.

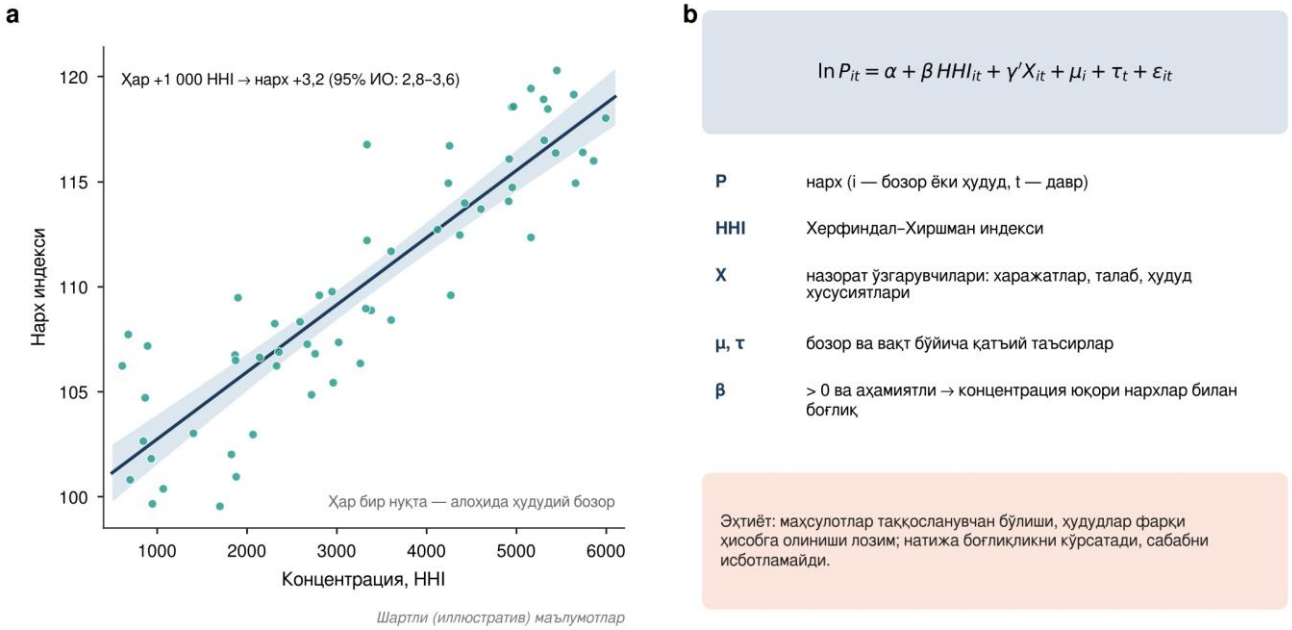
Нарх ва концентрация ўртасидаги боғлиқлик таҳлили

Нарх ва концентрация таҳлили нарх билан Херфиндал–Хиршман индекси (HHI) каби концентрация ўлчови ўртасидаги муносабатни ўрганади. Ушбу методология тармоқда концентрациянинг ошиши юқори нархлар билан боғлиқлигини кўрсатувчи далиллар бор-йўқлигини баҳолайди ва кенг доирадаги ҳолатларда қўлланилиши мумкин.

Икки ўзгарувчини графикда тасвирлаш орқали дастлабки интуитив хулосага келиш мумкин бўлса-да, энг кенг тарқалган ёндашув нарх концентрация ва бир қатор назорат ўзгарувчиларининг функцияси сифатида баҳоланадиган эконометрик моделни баҳолашдир.

Нарх ва концентрация таҳлилининг асосий фаразларидан бири — турли ҳудудлар ёки мамлакатларда бир хил маҳсулотни таққослаш мумкинлигидир. Таққосланадиган маҳсулот ёки хизматлар кўп бўлса ёки таққослаш учун танланган ҳудуд ёки мамлакат билан жиддий фарқлар мавжуд бўлса, бу қийинчилик туғдириши мумкин (11-расм).

11-расм. Нарх ва концентрация ўртасидаги боғлиқлик

a, 60 та шартли ҳудудий бозорда нарх индекси ва HHI; чизиқ — энг кичик квадратлар усулидаги регрессия, соя — 95% ишонч оралиғи (ИО). **b**, Эконометрик модел спецификацияси ва талқиндаги асосий эҳтиёт чоралари.

Манба: OECD (2018) матни асосида таржимон томонидан тузилган. Маълумотлар шартли (иллюстратив) бўлиб, бирор мамлакат, тармоқ ёки фирманинг ҳақиқий ҳолатини акс эттирмайди.

Таклиф томонига қаратилган таҳлил

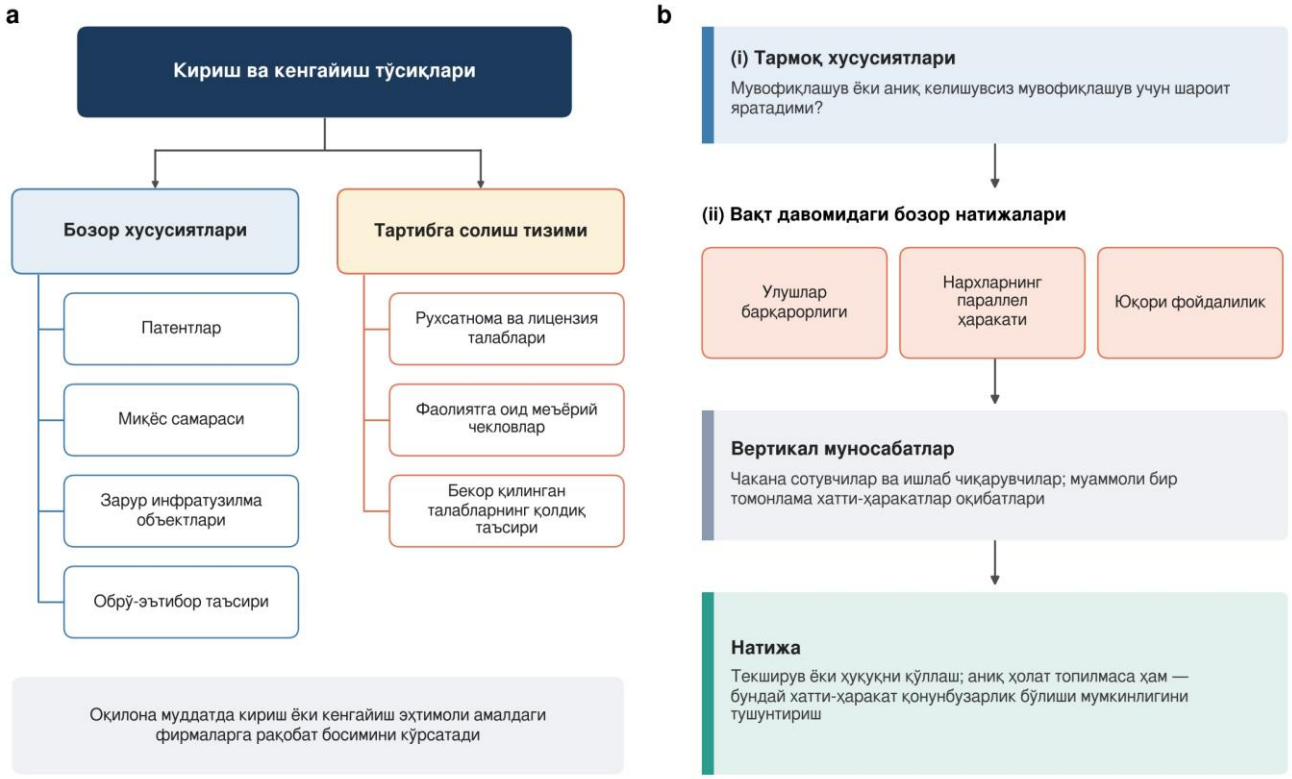
Оқилона муддат ичида бозорга янги иштирокчининг кириши ёки мавжуд иштирокчилар фаолиятининг кенгайиши эҳтимоли бозорда ишлаб турган фирмаларга муҳим рақобат босимини кўрсатиши мумкин. Кириш ва кенгайиш тўсиқлари бозор хусусиятларидан (масалан, муайян патентларнинг аҳамияти, миқёс самараси, фаолият учун зарур инфратузилма объектлари, обрў-эътибор таъсиридан) ёки тартибга солиш тизимидан келиб чиқиши мумкин.

Бозорда аллақачон фаолият юритаётган фирмалар хатти-ҳаракатларидан келиб чиқадиган эҳтимолий рақобат муаммолари ҳам тадқиқот давомида таҳлил қилиниши мумкин. Масалан, тадқиқотлар: (i) тармоқ хусусиятларини ва улар ҳаракатларни мувофиқлаштириш ёки аниқ ифодаланган келишувсиз мувофиқлашув учун шароит яратиши мумкинлигини; (ii) вақт давомида бозор улушларининг барқарорлиги, нархларнинг параллел ҳаракати ва юқори фойдалилик каби бозор натижаларини ўрганиши мумкин.

Бошқа тадқиқотларда чакана сотувчилар ва ишлаб чиқарувчилар ўртасидаги муносабатлар ҳамда эҳтимолий муаммоли бир томонлама хатти-ҳаракатларнинг оқибатлари ўрганилган.

Ниҳоят, тадқиқот давомида муайян хатти-ҳаракатнинг аниқ ҳолатлари топилмаган бўлса ҳам, бозор тадқиқоти органга бундай хатти-ҳаракат рақобат қонунчилигини бузиш деб топилиши мумкинлигини тушунтириш имконини бериши мумкин (12-расм).

12-расм. Таклиф томонига қаратилган таҳлил

a, Бозорга кириш ва кенгайиш тўсиқларининг таснифи: бозор хусусиятлари ва тартибга солиш тизимидан келиб чиқадиган тўсиқлар. **b**, Амалдаги фирмалар хатти-ҳаракатларини ўрганиш мантиғи: тармоқ хусусиятлари, бозор натижалари, вертикал муносабатлар ва эҳтимолий натижалар.

Манба: OECD (2018) матни асосида таржимон томонидан тузилган.

Талаб томонига қаратилган таҳлил

Истеъмолчилар хулқ-атворини таҳлил қилиш бозор, масалан, истеъмолчилар етарлича хабардор эмаслиги, муқобил етказиб берувчилар ва маҳсулотларни фаол таққосламаслиги ёки бошқа етказиб берувчига ўтишда катта харажатларга дуч келиши туфайли самарали ишламаётган бўлиши мумкин, деган ташвишга асосланади. Бундай таҳлилда рақобат органлари хулқ-атвор иқтисодиёти хулосаларидан фойда олишлари мумкин. Масалан, OECDнинг «Истеъмолчиларга оид сиёсатда хулқ-атворга оид билимлардан фойдаланиш» ҳисоботига қаранг (OECD, 2017c).

Истеъмолчиларнинг харид қарорлари ва бошқа етказиб берувчига ўтиши билан боғлиқ муаммолар кўпинча мураккаб маҳсулотлар ёки нарх белгилаш схемалари мавжуд бозорларда (масалан, молиявий хизматлар ва энергетикада) юзага келади. Бундай вазиятларда истеъмолчилар фақат бир ёки бир нечта жиҳатга эътибор қаратиб, қарорини соддалаштириши ва натижада энг мақбул бўлмаган танловни қилиши мумкин. Турли корхоналарнинг маҳсулот ёки хизматнинг турли хусусиятларини ажратиб кўрсатишга мойиллиги ҳам самарали қарор қабул қилишни қийинлаштириши мумкин.

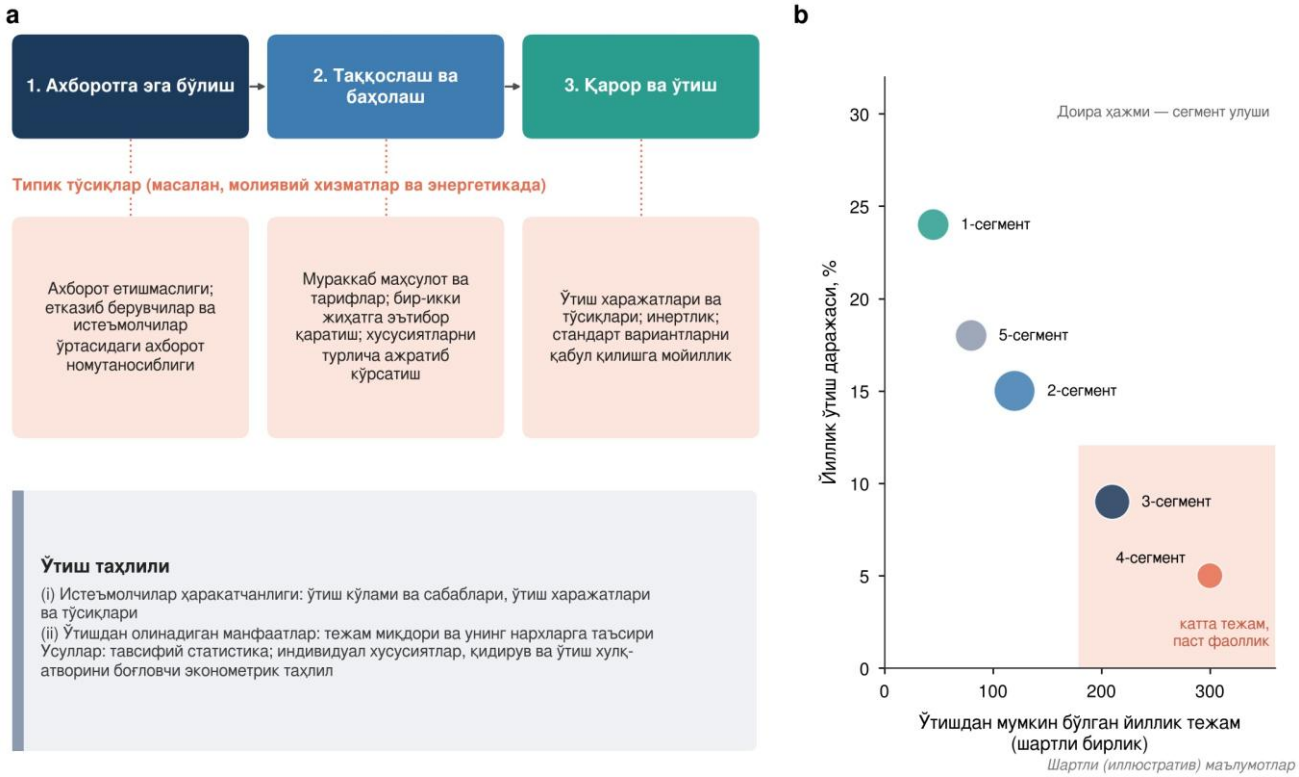
Агар истеъмолчилар амалдаги етказиб берувчисини ёки тариф режасини ўзгартириш орқали сезиларли тежамга эришиши мумкин бўлса, бу талаб томонида фаоллик етишмаслигини ва демак, рақобат самарали ишламаётган бўлиши мумкинлигини кўрсатади. Тадқиқот ҳисоботида ва тарғибот материалларида бундай тежамларни мисоллар билан кўрсатиш тадқиқот таъсирини ҳам кучайтириши мумкин.

Истеъмолчиларнинг бошқа етказиб берувчига ўтишининг нархларга таъсирини баҳолаш ҳам рақобат органларига бозордаги рақобатнинг хусусияти ва даражаси ҳақида хулоса чиқаришда ёрдам беради.

Ўтиш таҳлили икки асосий масалани ўрганади: (i) истеъмолчилар ҳаракатчанлигини, жумладан, ўтиш кўлами ва сабабларини, эҳтимолий ўтиш харажатлари ёки тўсиқларини баҳолаш; (ii) ўтишдан истеъмолчилар оладиган манфаатларни баҳолаш.

Ўтиш таҳлили тавсифий статистика ва эконометрик таҳлил ёрдамида амалга оширилиши мумкин. Тўлиқ эконометрик таҳлил тадқиқот гуруҳига бир қатор индивидуал хусусиятлар билан қидириш ва ўтиш хулқ-атвори ўртасидаги боғлиқликни аниқлаш имконини беради. Бу пухта ёндашув тавсияларни аниқроқ йўналтиришга ёрдам беради, бироқ катта ҳажмда маълумот талаб қилади (13-расм).

13-расм. Талаб томонига қаратилган таҳлил

a, Истеъмолчи қарорининг уч босқичи ва ҳар бир босқичдаги типик тўсиқлар; пастда — ўтиш таҳлилининг икки асосий масаласи ва усуллари. **b**, Истеъмолчилар сегментлари бўйича ўтишдан мумкин бўлган тежам ва ўтиш даражаси; доира ҳажми — сегмент улуши. Катта тежамга қарамай паст фаоллик талаб томонидаги заифликдан далолат бериши мумкин.

Манба: OECD (2018) матни асосида таржимон томонидан тузилган. Маълумотлар шартли (иллюстратив) бўлиб, бирор мамлакат, тармоқ ёки фирманинг ҳақиқий ҳолатини акс эттирмайди.

Тартибга солишни баҳолаш

Кўплаб тадқиқотлар контекст яратиш ва таҳлилга асос бериш учун тегишли меъёрий талаблар шарҳини ўз ичига олади. Айрим ҳолларда, айниқса, талаблар бозорга киришни чекласа ёки иқтисодий субъектлар хатти-ҳаракатларига салбий таъсир кўрсатса, тармоққа таъсир қилувчи тартибга солиш чоралари кенгроқ баҳоланади. Меъёрий талаблар бекор қилинганидан кейин ҳам бозор рақобатига таъсир кўрсатиши мумкин; бозор тадқиқотлари буни ҳам баҳолай олади.

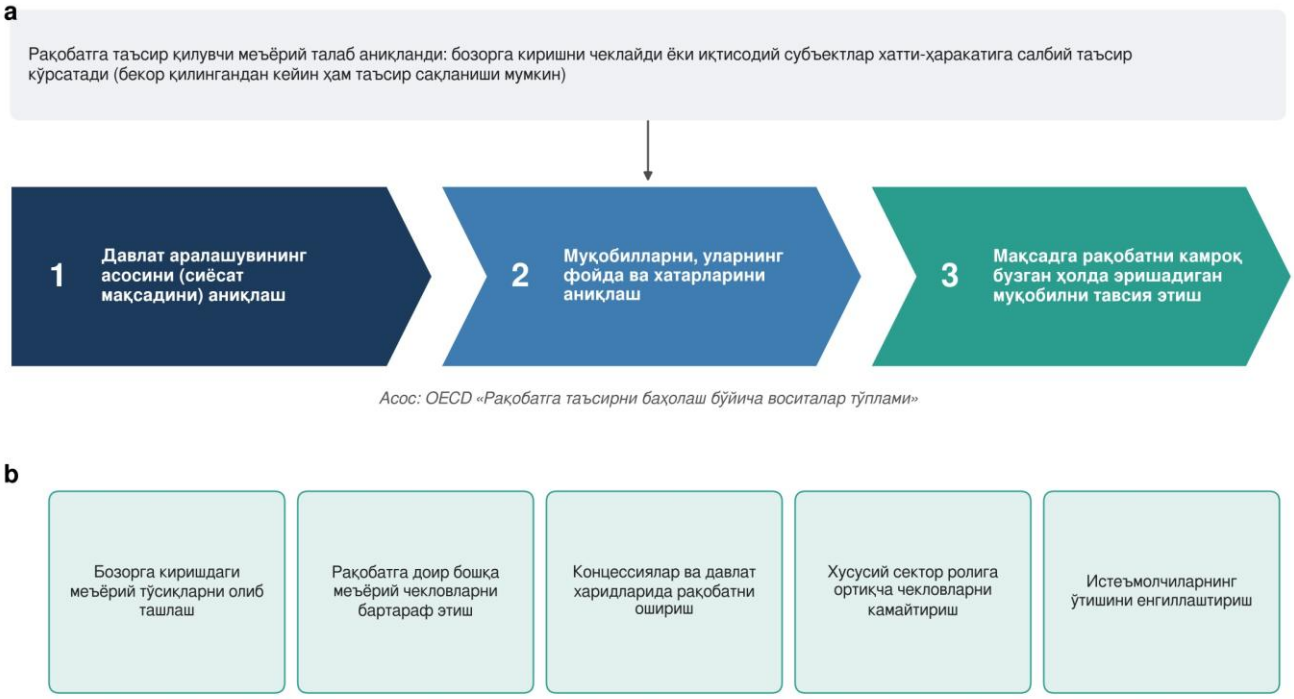
Рақобатга таъсир қилувчи меъёрий талаблар аниқлангач, бозор тадқиқоти гуруҳлари:

1) давлат сиёсати орқали аралашувнинг асосини аниқлаш;

2) эҳтимолий муқобилларни, уларнинг фойдалари ва хатарларини аниқлаш;

3) сиёсат мақсадларига рақобатни камроқ бузган ҳолда эришиш имконини берадиган муқобил топилса, уни тавсия этиш йўлидан бориши мумкин. OECDнинг «Рақобатга таъсирни баҳолаш бўйича воситалар тўплами» бу жараён учун асос бўлиши мумкин (14-расм).

14-расм. Тартибга солишни баҳолаш

a, Рақобатга таъсир қилувчи меъёрий талаб аниқлангандан кейинги уч қадамли баҳолаш. **b**, Бозор тадқиқотларида таклиф қилинадиган типик қонунчилик, тартибга солиш ва сиёсат ўзгаришлари (5.1-бўлимга қаранг).

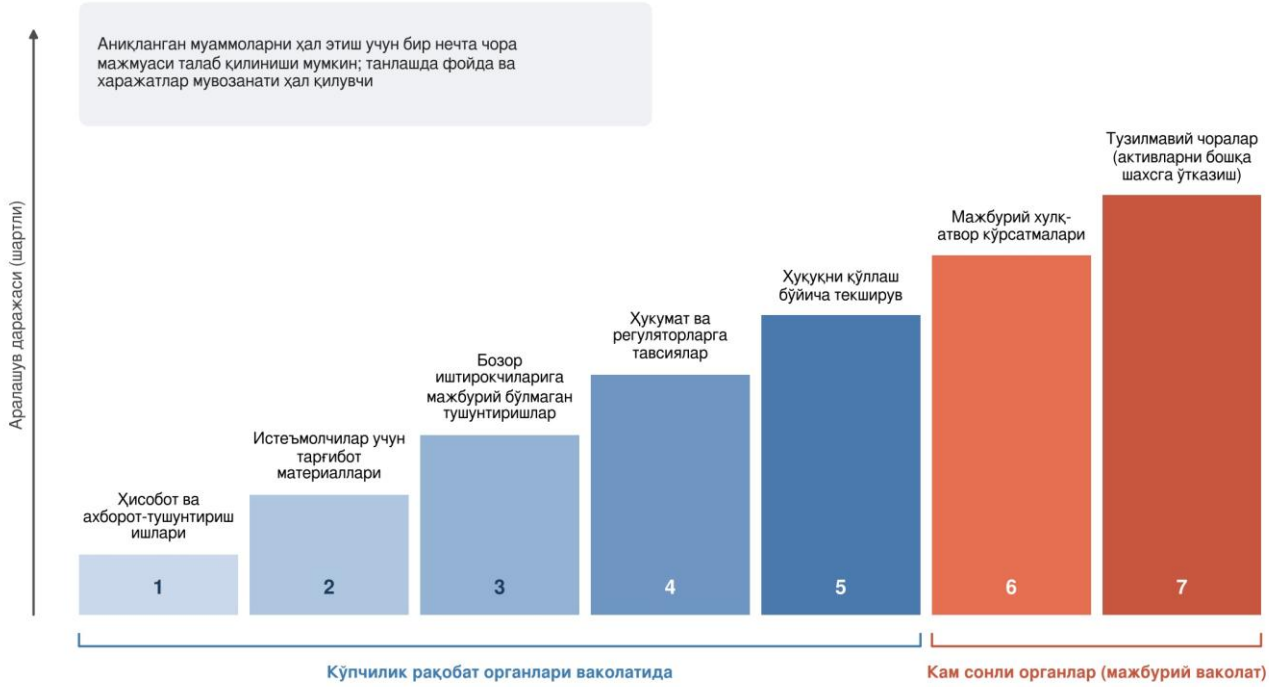
Манба: OECD (2018) матни асосида таржимон томонидан тузилган.

5. Муаммоларни бартараф этиш чоралари ва натижалар

Бозор тадқиқотлари, одатда, якуний ҳисоботни эълон қилиш ва рақобат органининг қонуний ваколатлари ҳамда аниқланган рақобат муаммоларига (агар шундай муаммолар бўлса) қараб ҳаракат йўналишини танлаш билан якунланади. Энг кўп учрайдиган натижалар — тартибга солишга ўзгартиш киритиш тавсиялари, фирмаларни хатти-ҳаракатларини ўзгартиришга чақириш ёки қонунчиликни қўллаш чораларидир. 16-расмда бозор тадқиқотлари натижаларининг турли шакллари умумлаштирилган.

Тадқиқот гуруҳлари учун мавжуд натижалар доираси кўп жиҳатдан рақобат органининг қонуний ваколатларига боғлиқ. Бир қатор юрисдикцияларда ушбу ваколатлар органга фақат сиёсат ишлаб чиқувчиларга тавсиялар, бозор иштирокчиларига мажбурий бўлмаган кўрсатмалар бериш ва ҳуқуқни қўллашга қаратилган текширувларни бошлаш имконини беради. Бироқ кириш қисмида қайд этилганидек, кам сонли рақобат органлари муайян чораларни мажбурий қўллаш, масалан, бозор иштирокчиларига уларнинг хатти-ҳаракатлари бўйича кўрсатмалар бериш ёки активларни бошқа шахсга ўтказишни талаб қилиш ваколатига эга. Қўшилишни кўриб чиқиш ёки монополияга қарши текширув доирасида эмас, бевосита бозор тадқиқоти натижасида мажбурий кўрсатмалар бериш ваколати органларга бозордаги кенгроқ доирадаги рақобат муаммоларини ҳал этиш имконини беради ва янада комплекс ҳамда самарали чоралар мажмуини ишлаб чиқишга шароит яратган (15-расм).

15-расм. Муаммоларни бартараф этиш чоралари: аралашув даражаси

Бозор тадқиқоти натижасида қўлланиладиган чоралар аралашув даражасининг шартли ортиб бориши тартибида. 1–5 чоралар кўпчилик рақобат органлари ваколатида; 6–7 мажбурий чоралар эса бозор тадқиқоти доирасида фақат кам сонли органлар томонидан қўлланилади. Тартиб шартли бўлиб, юрисдикцияга қараб фарқ қилиши мумкин.

Манба: OECD (2018) матни асосида таржимон томонидан тузилган.

Халқаро рақобат тармоғининг «Бозор тадқиқотлари бўйича илғор амалиёт қўлланмаси»да таъкидланганидек, чорани танлашдаги асосий масалалардан бири унинг эҳтимолий фойдалари ва харажатлари ўртасидаги мувозанатдир. Қўлланмада бундай таҳлил мавжуд ҳолатдан манфаат кўрадиган бозор иштирокчиларининг эътирозларига жавоб беришда айниқса муҳим бўлиши мумкинлиги қайд этилган.

Аниқланган рақобат муаммоларини етарлича ҳал этиш учун бир нечта чора ёки тавсиядан иборат мажмуа талаб қилиниши мумкин.

Бозор иштирокчилари билан эрта маслаҳатлашиш тадқиқотнинг эҳтимолий натижалари ва чораларини синашда фойдали бўлиши мумкин. Манфаатдор томонлар тармоқдаги рақобат

муаммоларига эҳтимолий ечимларни ташаббускорлик билан аниқлашда ҳам ёрдам беради; кейинчалик тадқиқот гуруҳи уларнинг эҳтимолий самарадорлигини баҳолайди.

16-расм. Бозор тадқиқоти натижалари

Аниқланган рақобат муаммоси тури, эҳтимолий чоралар ва асосий натижа ўртасидаги мувофиқлик.
Манба: OECD.

5.1. Қонунчилик, тартибга солиш ва давлат сиёсати масалалари

Бозор тадқиқотларида тартибга солиш, қонунчилик ёки сиёсатга оид бошқа масалалардан келиб чиқадиган рақобат муаммолари тез-тез аниқланади. Шу сабабли тартибга солувчи органлар ва сиёсат ишлаб чиқувчиларга йўналтирилган тавсиялар бозор тадқиқотларининг энг кенг тарқалган натижаларидан биридир.

Бозор тадқиқотларида рақобат муаммоларини ҳал этиш учун қуйидаги қонунчилик, тартибга солиш ёки сиёсат ўзгаришлари таклиф қилинган:

- бозорга киришдаги меъёрий тўсиқларни олиб ташлаш;

- рақобатга доир бошқа меъёрий чекловларни бартараф этиш;

- давлат концессиялари ва харидлари амалиётининг рақобатлилигини ошириш;

- муайян бозорларда хусусий сектор ролига қўйилган ортиқча чекловларни камайтириш;

- тартибга солиш чорасини талаб қилиши мумкин бўлган бизнес амалиётларини, масалан, истеъмолчиларнинг бошқа етказиб берувчига ўтишини енгиллаштириш масалаларини ҳал этиш.

Рақобатни чекловчи меъёрий талаблар бўйича тавсияларни шакллантиришда OECDнинг «Рақобатга таъсирни баҳолаш бўйича воситалар тўплами»га таяниш мумкин.[2] Ундаги жараён чекловнинг асосий мақсадини аниқлаш, рақобат муаммоларини келтириб чиқарадиган муайян меъёрий элементларни топиш, муқобиллар ишлаб чиқиш ва мавжуд вариантларни таққослашни қамраб олади.

Бу чоралар, одатда, рақобат қонунчилигини қўллаш доирасидан ташқарида бўлгани сабабли рақобат органлари кўпинча тартибга солувчи органлар ва сиёсат ишлаб чиқувчилар кўриб чиқиши учун тавсиялар тайёрлаш билан чекланади. Рақобат органлари бундай тавсияларнинг қабул қилинишида айрим қийинчиликлар ёки камида муваффақият турига қараб турлича муваффақият даражаси кузатилишини билдирган.

Тавсияларни қабул қилиш эҳтимолини ошириш учун айрим органлар уларнинг вақти ҳукумат ёки қонунчилик кун тартибига мос келишини, аниқланган рақобат муаммоларига имкон қадар аниқ йўналтирилишини ҳамда тармоқни тартибга солувчи органлар ва тегишли соҳавий вазирликлар иштирокида ишлаб чиқилишини таъминлайди.

5.2. Истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва хулқ-атвор масалалари

Бозор тадқиқотлари рақобат органларига бозорнинг талаб томони хусусиятларига оид ва одатда алоҳида ишларни кўриб чиқишда ҳал этилмаслиги мумкин бўлган муаммоларни ўрганиш имконини ҳам беради. Бу, айниқса, орган истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ваколатига эга бўлмаганда муҳим. Истеъмолчиларга қаратилган чораларни ишлаб чиқиш рақобат органлари учун айниқса қийин бўлиши мумкин; шу сабабли истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва тармоқни тартибга солиш органларини жалб этиш мақбул бўлиши мумкин.

Истеъмолчиларга йўналтирилган бозор тадқиқоти тавсиялари ва чораларининг асосий йўналишларидан бири — истеъмолчилар харид қарори қабул қилиши учун етарли ва тегишли турдаги ахборотдан фойдалана олишини таъминлашдир. Рақобат органлари бундай чораларни, одатда, аралашув бўлмаса етказиб берувчилар ва истеъмолчилар эга бўлган ахборот ўртасида жиддий номутаносиблик юзага келадиган бозорларда таклиф қилади. Аввалги мисоллар қуйидагиларни ўз ичига олади:

- бозор тадқиқоти доирасида истеъмолчиларга ахборот тарқатиш;
- фирмалардан истеъмолчиларга муайян ахборот тўпламини беришни талаб қилиш;
- тартибга солувчи органларга истеъмолчилар ўз эҳтиёжлари ва мавжуд вариантларни баҳолашида фаолроқ ёрдам беришни тавсия этиш;
- фирмалардан муайян ахборотни учинчи томонларнинг таққослаш хизматларига тақдим этишни талаб қилиш.

Айрим ҳолларда бозор тадқиқотлари истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш органлари томонидан кейинги чоралар кўришни ёки камида ҳушёрликни талаб қиладиган хатти-ҳаракатларни аниқлаши мумкин. Шу тариқа тадқиқотлар орган муайян турдаги хатти-ҳаракатларга эътибор қаратиш ниятида эканини ёки истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш органи рақобат органидан алоҳида бўлса, ўша органлар томонидан қўшимча чоралар зарур бўлиши мумкинлигини очиқ билдириш учун хизмат қилади.

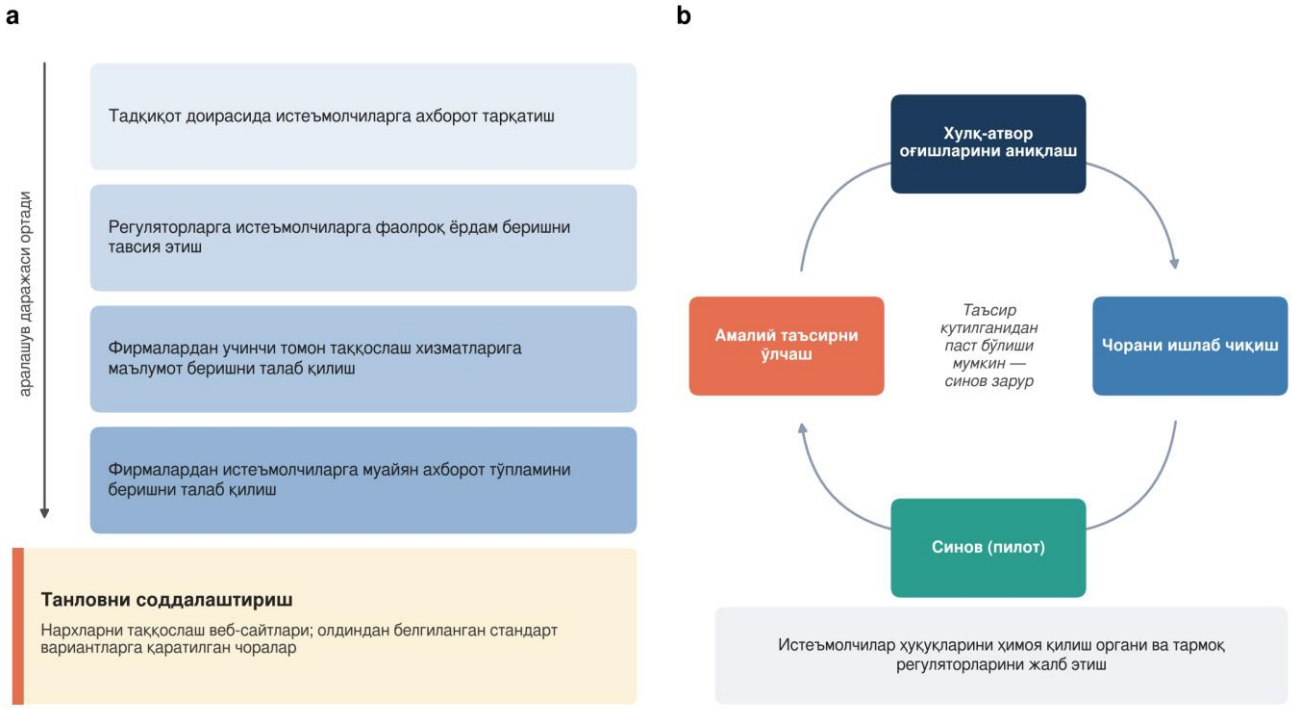
Айрим бозор тадқиқотлари истеъмолчиларнинг бошқа етказиб берувчига ўтмаслигини асосий рақобат муаммоси сифатида аниқлайди. Уни ҳал этиш учун рақобат органлари қўшимча тартибга солиш чораларини тавсия қилиши мумкин. Бироқ бу, айниқса, танловдаги инертлик меъёрий тўсиқлар ёки ахборот етишмаслиги билан боғлиқ бўлмаса, ҳар доим ҳам мақбул эмас. Бундай ҳолларда органлар истеъмолчиларга бевосита мурожаат қилиш ва уларни вариантларни баҳолаш ҳамда харид қарорларини қабул қилишда фаолроқ бўлишга ундаш учун ўз чораларини кўриши мумкин. Муқобил равишда, истеъмолчилар масалалари бўйича органлар ахборотнинг ҳаддан ташқари кўплиги муаммосини ўрганишлари мумкин; бу бошқа турдаги тартибга солиш чораларини талаб қилиши мумкин.

Истеъмолчиларга қаратилган чораларни ишлаб чиқиш айниқса мураккаб бўлиши мумкин. Хулқ-атвор иқтисодиёти хулосалари ёрдам берса-да, муайян чораларнинг амалий таъсири кутилганидан паст бўлиши ёки фақат чоралар синовдан ўтказилгандан сўнг аён бўладиган бошқа хулқ-атвор оғишлари таъсирига тушиши мумкин. Нархларни таққослаш веб-сайтлари каби технологик ечимлар соддаликни ошириш орқали истеъмолчилар фаоллиги етишмаслигини бартараф этишда самарали бўлиши мумкин;

[2] Қуйидаги манзилда мавжуд: www.oecd.org/competition/assessment-toolkit.htm

масалан, нарх белгилаш мураккаблиги ахборот юкини ортиқча ошириш эҳтимоли бўлганда. Чоралар маҳсулот ва хизматлар учун мижозларга таклиф этиладиган олдиндан белгиланган стандарт вариантларга ҳам қаратилган бўлиши мумкин, чунки кўплаб истеъмолчилар муқобилларни фаол кўриб чиқиш ўрнига ушбу стандарт вариантларни қабул қилишга мойил бўлади (17-расм).

17-расм. Истеъмолчиларга қаратилган чоралар

a, Ахборотга оид чоралар аралашув даражасининг ортиб бориши тартибида ва танловни соддалаштиришга қаратилган ечимлар. **b**, Чораларни ишлаб чиқиш, синаш ва таъсирини ўлчашнинг такрорланувчи цикли.

Манба: OECD (2018) матни асосида таржимон томонидан тузилган.

Истеъмолчилар муаммоларига қаратилган чоралар ва тавсияларни ишлаб чиқишда истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш идораси ходимларини, шунингдек, муайян бозорлардаги истеъмолчилар хулқ-атворидаги оғишлар ва далилларга таянган қарор учун зарур ахборотдан хабардор бўлиши мумкин бўлган тармоқни тартибга солувчи органларни жалб этиш фойдали бўлиши мумкин.

5.3. Рақобат қонунчилигини қўллаш ва бозор иштирокчиларининг хатти-ҳаракатларига оид масалалар

Кўплаб бозор тадқиқотларида рақобатга зид хатти-ҳаракатлар ёки уларнинг хавфи таҳлил қилинган. Бундай масалаларни аниқлаган тадқиқотлар текширув бошлашга ёки шунчаки расмий текширув талаб этилмасидан олдин бозор иштирокчиларини муаммоли хатти-ҳаракатларни тўхтатишга ундашга олиб келиши мумкин.

Айрим тадқиқотлар кейинги ҳуқуқни қўллаш чораларини талаб қиладиган муаммоларни аниқлайди. Улар қаторига бозор шаффофлигини камайтиришга қаратилган аниқ чоралар билан якунланадиган тадқиқотлар ҳамда орган келгусида муайян хатти-ҳаракатларни текшириш ниятини эълон қиладиган тадқиқотлар киради.

Бошқа тадқиқотлар рақобат органининг муайян хатти-ҳаракатларга муносабатини аниқлаштириш, бозор иштирокчилари орасидаги ноаниқликни бартараф этиш ва қўшимча чорасиз хатти-ҳаракатни ўзгартиришни рағбатлантириш учун хизмат қилиши мумкин.

Шунингдек, айрим тадқиқотлар рақобат қонунчилигининг аниқ талқин қилинмаган соҳаларини қамраб олиши ва қўшимча ҳуқуқни қўллаш ёки тартибга солиш чораларининг олдини олиш учун иштирокчиларни ўз хатти-ҳаракатларини ихтиёрий ўзгартиришга ундаши мумкин.

Кейинги текширувлар эҳтимоли мавжуд бўлганда бозор тадқиқотларида иштирокчиларнинг ҳамкорлигига эришиш қийин бўлиши мумкин. Бироқ рақобат органларининг кузатишича, иштирокчилар ўз хатти-ҳаракатлари ҳақида нотўғри деб ҳисоблайдиган тасаввурларни бартараф этишга

одатда интилади ва кейинги чораларга эҳтиёжни камайтирувчи ечимларни ишлаб чиқишда кўпинча ташаббус кўрсатади.

5.4. Бозор тузилишига оид масалалар

Бозор тузилишини бевосита ўзгартиришга қаратилган чоралар ёки тавсиялар нисбатан кам сонли бозор тадқиқотларида учрайди. Бундай тадқиқотлар, одатда, давлат корхоналари муайян даражада иштирок этадиган тартибга солинадиган бозорлар билан чекланади. Шунингдек, бозор тадқиқоти воситалари орқали бозор тузилишига доир чораларни бевосита мажбурий қўллаш ваколатига эга органлар сони ҳам нисбатан кам.

Айрим юрисдикцияларда бозор тадқиқотлари қуйидаги шаклларда бозор тузилишига доир чораларни қўллашни ўз ичига олган:

- активларни бошқа шахсга ўтказиш тўғрисидаги мажбурий кўрсатмалар;

- давлат корхоналари иштирок этадиган ёки жамоат хизматлари кўрсатиладиган бозорни хусусий сектор иштирокини кенгайтириш орқали қайта ташкил этиш бўйича ҳукуматга тавсиялар;

- тузилмавий ажратишни жорий этган ва бозорларни рақобат учун очган ислоҳотлардан кейин рақобат имкониятларидан яхшироқ фойдаланиш чоралари.

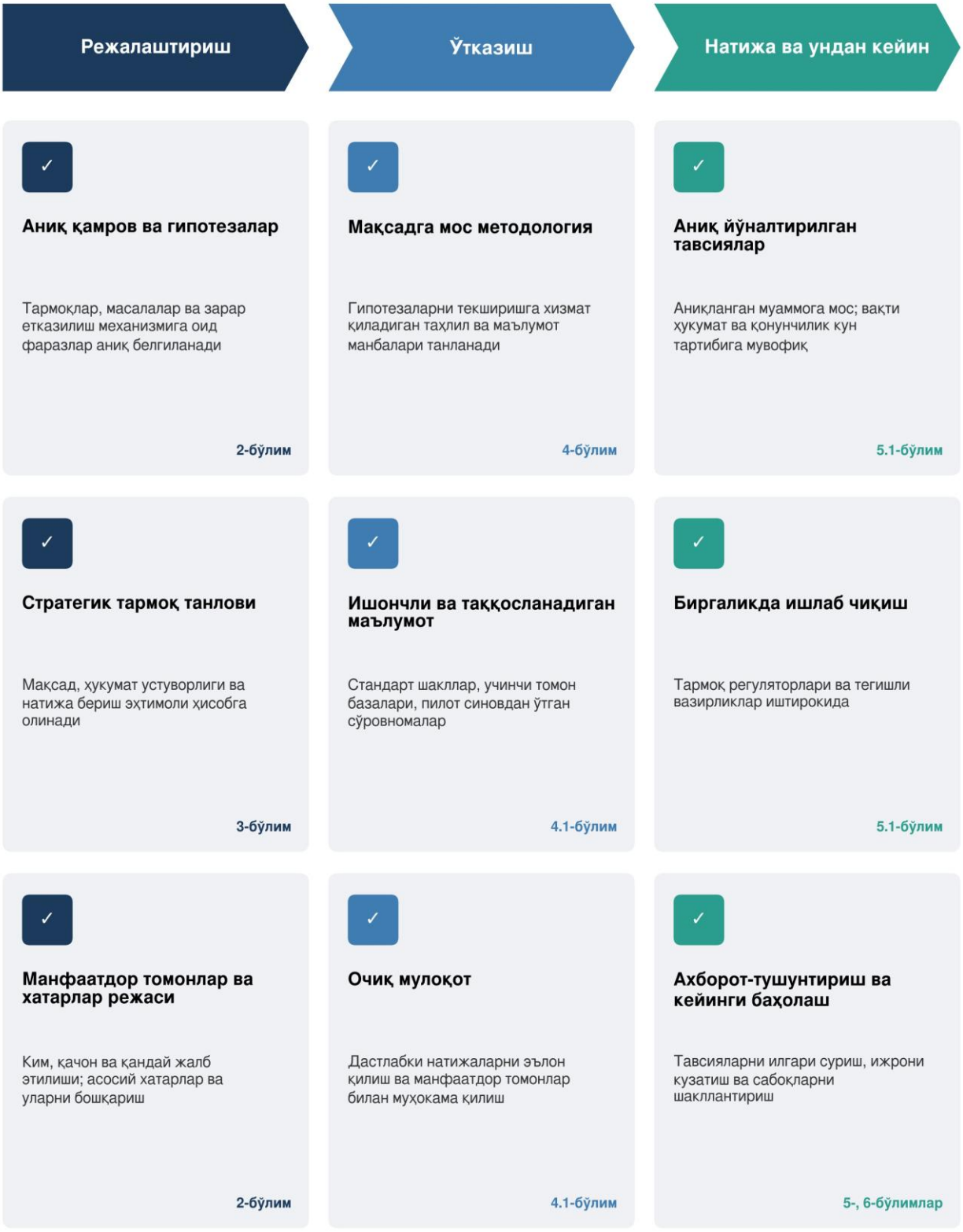
5.5. Рақобат муаммолари аниқланмаган бозор тадқиқотлари

Айрим бозор тадқиқотларини рақобат органлари жиддий рақобат муаммолари мавжудлигидан шубҳаланмаган, аммо сиёсат ишлаб чиқувчилар ва кенг жамоатчиликни хотиржам қилиш ҳамда бозор қандай ишлашини тушунтиришни мақсад қилган ҳолларда ўтказади. Орган қонун чиқарувчи томонидан келган сўровлар асосида тадқиқот ўтказишга мажбур бўлиши ёки, масалан, муайян тармоқдаги рақобат ҳақида оммавий ахборот воситаларида хабар берилганидан кейин жамоатчилик ташвишларига жавоб беришни исташи мумкин.

Бундай ҳолларда натижа кўпроқ бозор қандай ишлашини таҳлил қилиш ва оммавий ахборот воситалари хабарларида билдирилган ташвишларни баҳолашга қаратилган бўлиши мумкин. Аввалги мисолларга жамоатчилик ташвишларига жавобан нархларнинг асосий белгиловчи омилларини, нархлар ўртасидаги фарқларни ёки таклиф шароитларини тушунтирган тадқиқотлар киради.

Тадқиқот органнинг кейинги ахборот-тушунтириш ишлари, жумладан, оммавий ахборот воситаларидаги баёнотлар, ахборот материалларини тарқатиш ва сиёсат ишлаб чиқувчиларга тақдимотлар учун асос бўлиши мумкин. Рақобат органлари ташвишларга жавоб бериш зарурати билан рақобат муаммолари кузатилмаётган тармоқларга ресурс сарфлаш ўртасидаги мувозанатни эҳтиёткорлик билан сақлаши талаб этилиши мумкин.

4-инфографика. Бозор тадқиқотининг муваффақият омиллари

Қўлланмада баён этилган рақобат органлари тажрибаси асосида тузилган амалий текширув рўйхати; ҳар бир банд остида — тегишли бўлим.

Манба: OECD (2018) матни асосида таржимон томонидан тузилган.

6. Кейинги баҳолаш

Бозор тадқиқотлари рақобат органлари учун кенг тарқалган восита бўлса-да, уларнинг таъсирини кейинчалик баҳолаш нисбатан кам учрайди. Бу ресурс чекловлари ёки хатардан қочиш билан боғлиқ бўлиши мумкин; масалан, салбий баҳолаш орган ресурсларини бозор тадқиқотларига сарфлашга қарши далил сифатида ишлатилиши мумкин. Бироқ тадқиқот чоралари ва тавсияларини кейинчалик баҳолашнинг бир қатор афзалликлари бор.

Кейинги баҳолаш бозор тадқиқоти ўз мақсадига эришишда қанчалик самарали бўлганини аниқлаш ва кенгроқ маънода бозор тадқиқотларининг рақобат органлари учун восита сифатидаги қийматини кўрсатишга ёрдам беради. Хусусан, у органларга қуйидагиларни амалга ошириш имконини беради:

- мажбурий кўрсатмаларга риоя этилишини, ҳукуматлар, тартибга солувчи органлар ва бозор иштирокчилари тавсияларни амалга оширишини, шунингдек, органнинг сиёсат ишлаб чиқувчилар ва истеъмолчилар билан ахборот-тушунтириш ишлари самарадорлигини кузатиш;

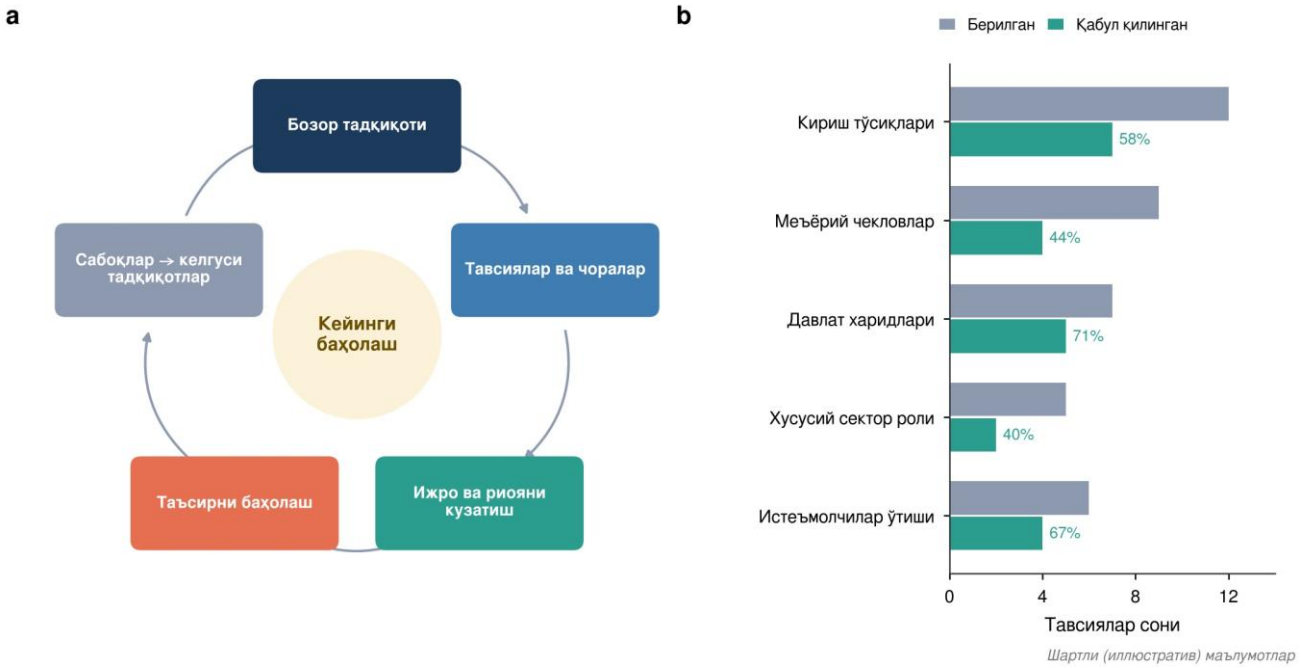
- тармоқда рақобат муаммолари сақланиб қолаётганини ва демак, қўшимча тадқиқот ёки чоралар зарурлигини аниқлаш;

- чораларни танлаш ва қўллаш бўйича сабоқларни шакллантириш ва улардан шу тармоқдаги келгуси тадқиқотларда ёки бошқа тармоқларда ўхшаш муаммоларни ўрганишда фойдаланиш. Айрим турдаги чоралар бошқаларидан самаралироқми, деган саволни текшириш қўшилишларни назорат қилиш ва қонунчиликни қўллаш ишлари учун ҳам фойдали бўлиши мумкин.

OECDнинг «Рақобат органларининг ҳуқуқни қўллаш қарорларини кейинчалик баҳолаш бўйича маълумотнома-қўлланмаси» бозор тадқиқотини комплекс кейинги баҳолашда қўлланилиши мумкин бўлган жараён ҳақида маълумот беради.

Рақобат органлари ўз тадқиқотлари натижаларини баҳолашда чекланганроқ ёндашувни ҳам кўриб чиқиши мумкин. Масалан, улар қонунчилик ва сиёсат бўйича берилган тавсиялар ҳамда қабул қилинган тавсиялар сонинигина ҳисоботда келтириши мумкин. Бундай ҳисобот интернетда очиқ бўлиши ва кенг жамоатчиликка ҳар бир тармоқда рақобатга оид тартибга солиш асосларини яхшилаш учун ҳали фойдаланилмаган имкониятларни аниқлашга ёрдам бериши мумкин (18-расм).

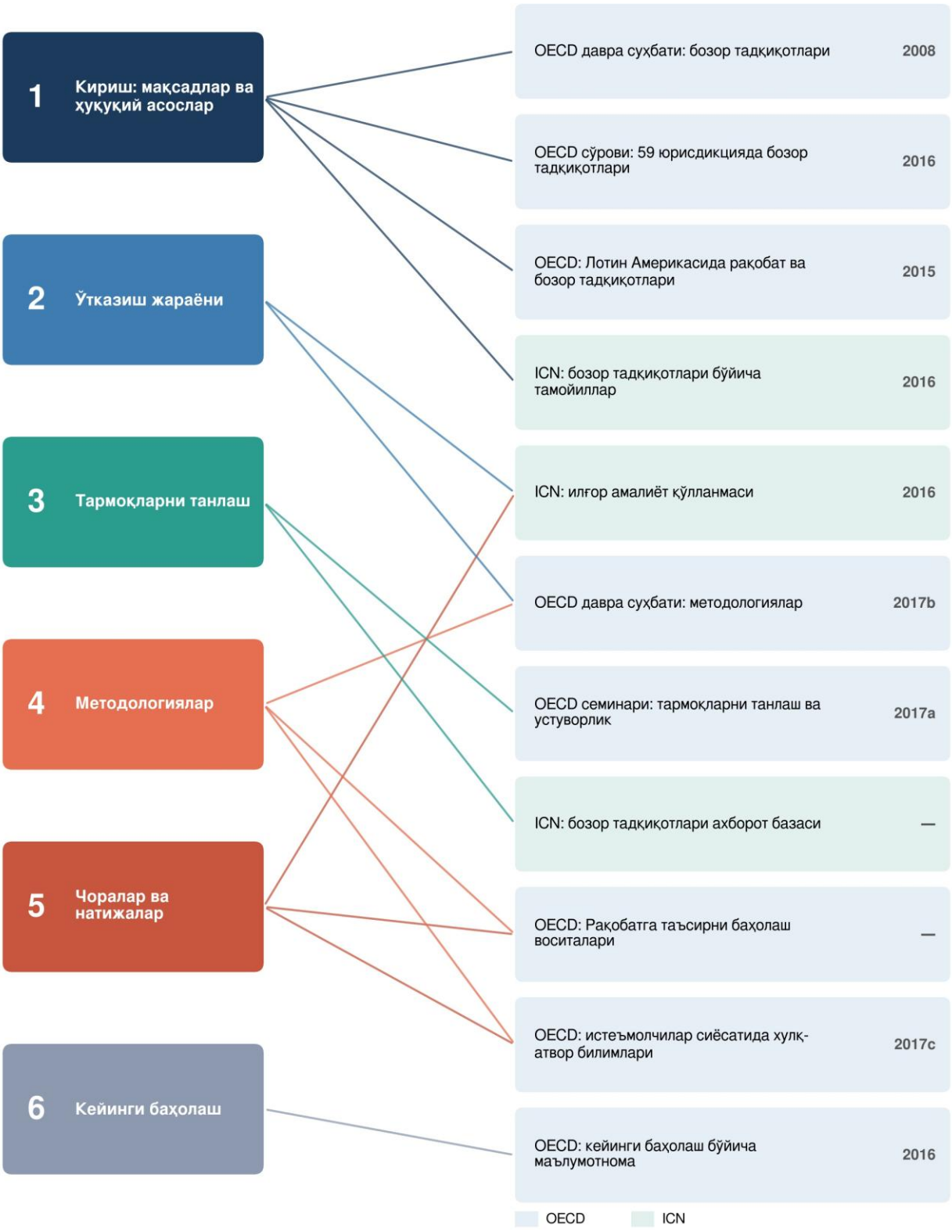
18-расм. Бозор тадқиқотини кейинчалик баҳолаш

a, Бозор тадқиқоти, чоралар, ижрони кузатиш, таъсирни баҳолаш ва сабоқлардан иборат цикл. **b**, Чекланган баҳолаш ёндашувига мисол: соҳалар бўйича берилган ва қабул қилинган тавсиялар сони; рақам — қабул қилиниш улуши.

Манба: OECD (2018) матни асосида таржимон томонидан тузилган. Маълумотлар шартли (иллюстратив) бўлиб, бирор мамлакат, тармоқ ёки фирманинг ҳақиқий ҳолатини акс эттирмайди.

5-инфографика. Қўшимча манбалар харитаси

Иловадаги OECD ва Халқаро рақобат тармоғи (ICN) манбалари ва улар энг кўп тегишли бўлган қўлланма бўлимлари.
Манба: OECD (2018) матни асосида таржимон томонидан тузилган.

Илова.

Бозор тадқиқотлари бўйича қўшимча манбалар

OECD манбалари

Бозор тадқиқотлари бўйича давра суҳбати (2008). Рақобат қўмитасининг ушбу кириш мазмунидаги давра суҳбати бозор тадқиқотлари қачон самарали восита бўлиши мумкинлигига бағишланган ва ўша вақтгача тўпланган рақобат органлари тажрибасини жамлаган:

http://www.oecd.org/daf/competition/sectors/41721965.pdf

Бозор тадқиқотлари учун сектор ёки тармоқларни танлаш ва устуворликларини белгилаш бўйича семинар (2017a). OECD семинарида тармоқларни танлаш ва устуворликларини белгилашда тадқиқот мақсадлари, стратегик мезонлар, миқдорий ва сифат кўрсаткичларини қандай ҳисобга олиш мумкинлиги кўриб чиқилган. Қисқача хулосалар ҳужжати:

https://one.oecd.org/document/DAF/COMP/WD(2017)49/en/pdf

Бозор тадқиқотлари методологиялари бўйича давра суҳбати (2017b). OECD Рақобат қўмитаси бозор тадқиқотлари учун ахборот тўплаш ва таҳлил методологияларини, шунингдек, тадқиқот жараёнини муҳокама қилган. Котибиятнинг таҳлилий маълумотномаси:

https://one.oecd.org/document/DAF/COMP/WP3(2017)1/en/pdf

Қўшимча манбалар:

http://www.oecd.org/daf/competition/market-study-methodologies-for-competition-authorities.htm

Истеъмолчиларга оид сиёсатда хулқ-атворга оид билимлардан фойдаланиш (2017c), OECDнинг фан, технология ва инновация сиёсатига оид 36-сонли таҳлилий ҳужжати. Ҳисоботда ҳукуматлар ва давлат сиёсати билан шуғулланувчи бошқа ташкилотлар истеъмолчиларга оид сиёсатни ишлаб чиқиш жараёнида ва сиёсий ташаббусларда хулқ-атворга оид билимлардан қандай фойдалангани ўрганилади. Шунингдек, бу билимларни сиёсатга татбиқ этишдаги қийинчиликлар аниқланади.

http://dx.doi.org/10.1787/23074957

Лотин Америкасида рақобат ва бозор тадқиқотлари (2015). OECD Котибиятининг ушбу ҳисоботи Чили, Колумбия, Коста-Рика, Мексика, Панама ва Перудаги бозор тадқиқотлари асосларини умумлаштиради ва айрим илғор амалиётларни аниқлайди:

http://www.oecd.org/daf/competition/competition-and-market-studies-in-latin-america-2015.htm

Рақобат органлари ўртасидаги сўров (2016). OECD Котибияти 59 та юрисдикциядаги рақобат органларида бозор тадқиқотларидан фойдаланиш, уларни ўтказишга доир қонуний ваколатлар ва жараёндаги қийинчиликлар юзасидан сўров ўтказган. Натижалар умумлаштирилган таҳлилий маълумотнома:

https://one.oecd.org/document/DAF/COMP/GF(2016)4/en/pdf

Рақобат органларининг ҳуқуқни қўллаш қарорларини кейинчалик баҳолаш бўйича маълумотнома-қўлланма (2016). Қўлланма ҳуқуқни қўллаш қарорларини баҳолашга бағишланган, бироқ унда бозор тадқиқотларини баҳолашга ҳам татбиқ этилиши мумкин бўлган маълумотлар мавжуд:

http://www.oecd.org/daf/competition/Ref-guide-expost-evaluation-2016web.pdf

Рақобатга таъсирни баҳолаш бўйича воситалар тўплами. Бозор тадқиқотларининг аксарияти рақобатга таъсирни комплекс баҳолашдан иборат бўлмаса-да, ушбу тўпламда тартибга солиш муҳим мавзу бўлиши кутилаётган тадқиқотларни ўтказувчи рақобат органлари учун бир қатор фойдали манбалар мавжуд:

http://www.oecd.org/competition/assessment-toolkit.htm

ICN манбалари

Бозор тадқиқотлари бўйича тамойиллар (2016):

http://www.internationalcompetitionnetwork.org/uploads/library/doc1136.pdf

Бозор тадқиқотлари бўйича илғор амалиёт қўлланмаси (2016):

http://www.internationalcompetitionnetwork.org/uploads/library/doc1088.pdf

Бозор тадқиқотлари ахборот базаси. База юрисдикциялар ва тармоқлар бўйича тартибланган турли бозор тадқиқотларини ўз ичига олади. У рақобат органларига тадқиқот учун тармоқларни танлашда, рақобат муаммоларига оид дастлабки гипотезаларни ишлаб чиқишда ва қўшимча маълумот олиш учун мурожаат қилиш мумкин бўлган органларни аниқлашда манба бўлиб хизмат қилади.

http://www.internationalcompetitionnetwork.org/working-groups/current/advocacy/amsis.aspx

Таҳририй илова

Таржима мақоми ва қамрови

Ушбу илова асл OECD қўлланмасининг қисми эмас. Таржима фойдаланувчи тақдим этган 2018 йилги инглизча PDF асосида ўзбек кирилл ёзувида тайёрланди. Бу OECD томонидан тасдиқланган расмий таржима эмас. Таржима ва таҳририй текшириш санаси: 11 ноябрь 2026 йил.

Асл файлда 34 физик PDF саҳифаси мавжуд. PDFнинг 5, 7, 11, 29 ва 31-саҳифалари бўш. Муқова, титул, нашр қайдлари ва орқа муқова ҳам ҳисобга олинди. Ушбу нашрда асл нашрдаги бўш саҳифалар ўрнига таржимон томонидан тайёрланган бешта инфографика жойлаштирилди; улар асл OECD матнининг қисми эмас.

Асосий матн, рўйхатлар, икки пастки изоҳ, манбалар ва веб-манзиллар таржима қилинди. Асл нашрдаги икки расм (1- ва 2-расмлар) ушбу нашрда график шаклда қайта чизилиб, мос равишда 3- ва 16-расм сифатида берилди. Қолган 16 та расм (1, 2, 4–15, 17 ва 18-расмлар) матн мазмунини очиб бериш учун таржимон томонидан қўшилган ва асл OECD нашрининг қисми эмас; уларнинг айримларида шартли (иллюстратив) маълумотлар ишлатилган ва бу ҳар бир расм остида кўрсатилган. Расмлар қўшилгани сабабли нашрнинг саҳифаланиши асл PDF саҳифаларига тўлиқ мос келмайди; мундарижадаги саҳифа рақамлари ушбу нашрга мувофиқ.

Инглизча–ўзбекча терминологик глоссарий

Ушбу муқобиллар мазкур қўлланма контексти учун берилган; улар мустақил ҳуқуқий таърифлар эмас.

Инглизча атама	Ушбу таржимадаги муқобил
OECD	Иқтисодий ҳамкорлик ва тараққиёт ташкилоти; халқаро қисқартма сақланди
ICN	Халқаро рақобат тармоғи
competition authority	рақобат органи
market study	бозор тадқиқоти
market investigation	бозорни текшириш; тадқиқотдан институционал жиҳатдан фарқ қилиши мумкин
competition advocacy	рақобатни қўллаб-қувватлаш ва тарғиб қилиш
competition enforcement	рақобат қонунчилигини қўллаш
remedy	муаммони бартараф этиш чораси
structural remedy	тузилмавий чора
divestiture	активлар ёки бизнес қисмини бошқа шахсга ўтказиш
stakeholder	манфаатдор томон
scoping	қамровни белгилаш
theory of harm	зарар етказилиш механизмига оид назарий фараз
mandatory information request	бажарилиши мажбурий ахборот сўрови
confidential information	махфий ахборот
survey	сўровнома асосида ўрганиш; сўров
sampling	танланмани шакллантириш

Инглизча атама	Ушбу таржимадаги муқобил
representativeness	репрезентативлик; бош тўпламни акс эттириш хусусияти
response rate	жавоб бериш даражаси
behavioural bias	хулқ-атвордаги тизимли оғиш
market failure	бозор механизмининг самарасизлиги
secret shopping	яширин харидор усули
market definition	бозор чегараларини белгилаш
demand substitutability	талаб томонидаги ўринбосарлик
price-concentration analysis	нарх ва концентрация ўртасидаги боғлиқлик таҳлили
Herfindahl-Hirschman index (HHI)	Херфиндал–Хиршман индекси
profitability	фойдалилик
return on capital	капитал рентабеллиги
return on sales	сотиш рентабеллиги
incumbent	бозорда аввалдан фаолият юритаётган фирма
economies of scale	миқёс самараси
essential facilities	фаолият учун зарур инфратузилма объектлари
tacit collusion	аниқ ифодаланган келишувсиз мувофиқлашув
switching	бошқа етказиб берувчи ёки тарифга ўтиш
switching costs	ўтиш харажатлари
regulatory assessment	тартибга солишни баҳолаш
default option	олдиндан белгиланган стандарт вариант
outreach	ахборот-тушунтириш ишлари
ex-post evaluation	кейинги баҳолаш
Population	Бош тўплам
Target population	Мақсадли бош тўплам
Survey / questionnaire	Сўров / сўровнома
Econometric estimation	Эконометрик баҳолаш
Consumer inertia	Истеъмолчининг танловдаги инертлиги